

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“MİLLİ İQTİSADİYYATDA VERGİLƏRİN İXRACIN ARTIMINA
TƏSİRİ VƏ ONUN HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Hüseynov Ramazan Məzahir

BAKİ – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh

“ ___ ” _____ 20__ -ci il

**“Milli iqtisadiyyatda vergilərin ixracın artımına təsiri və onun hüquqi
aspektləri” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404- “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: “İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi”

Qrup: 30

Magistrant

Hüseynov Ramazan Məzahir

_____ **imza**

Elmi rəhbər

r.f.d., dos. Salihova Sədabə Qismət

_____ **imza**

Proqram rəhbəri

i.ü.f.d., b.m. Hübətova Suqra İnqilab

_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi

_____ **imza**

BAKİ – 2019

Abstract

In modern world, there is a special role of taxes in the economic development of the countries. Implementing taxation within the country also affects the protection of society's discipline. Taxes play a major role in the state budget revenues. In addition to the import tax, the tax on exported goods also increases the tax burden.

The main purpose of the research is to analyze how tax revenues and the overall volume of exports have an impact on GDP in the national economy. The impact of tax revenues on export growth has been analyzed in the research.

"The EVews 9.0" Econometric Program was used to verify the effect of taxes on the change in exports. Statistical models which are used for analysis have been developed with the help of that program.

The Tax Code, a number of textbooks, articles, and economic analysis have been utilized when designing the research database. Legal aspects of taxation have been interpreted on the basis of the provisions set out in the Code. In addition, several decrees, orders and state programs have been used.

According to the results of the research, "taxfree" and other actions throughout the country cause a reduction in the role of taxes in the country. It has been shown that there is an inverse relationship between the total volume of tax and export. This result was achieved on the basis of the findings obtained in the research work.

Keywords: tax revenues, exports, imports, GDP

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AK	Avropa Komissiyası
ARDSK	Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi
ARMB	Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı
ARVN	Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi
BVM	Baş Vergi Müfəttişliyi
DGK	Dövlət Gömrük Komitəsi
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
GDF	Gücləndirilmiş Dickey-Fuller
İEOÖ	İnkişaf Etməkdə Olan Ölkələr
LOG	Logarifma
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
VAR	Vektor avto reqressiya
VM	Vergi Məcəlləsi
VÖEN	Vergi Ödəyicisinin Eyniləşdirmə Nömrəsi

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ.....	6
I Fəsil	AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ VERGİ XİDMƏTİ.....	10
1.1.	Vergitutmanın və Vergi sisteminin nəzəri əsasları.....	10
1.2.	Vergilər iqtisadi kateqoriya kimi.....	14
1.3.	Azərbaycanda vergi yükü və vergi xidməti.....	16
1.4.	Vergilər hüquqi kateqoriya kimi.....	19
II Fəsil	İXRAC POTENSİALININ FORMALAŞDIRILMASI VƏ İXRACIN KOMPLEKS TƏHLİLİ.....	24
2.1.	Azərbaycanda və müsir iqtisadi münasibətlər sistemində ixracın rolu.....	24
2.2.	Azərbaycanın strateji məhsullar ixracının təhlili.....	30
2.3.	İxrac potensialının formalaşdırılması, gücləndirilməsi və onun hüquqi aspektləri.....	35
III Fəsil	VERGİ GƏLİRLƏRİ VƏ İXRACIN ARTIMI ARASINDAKI ƏLAQƏNİN EKONOMETRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ...	42
3.1.	Məlumat bazası.....	42
3.2.	Ekonometrik metodlar.....	45
3.3.	Ekonometrik qiymətləndirmə.....	64
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	74
	İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	77
	Cədvəllərin siyahısı.....	82
	Şəkillərin siyahısı.....	83
	Qrafiklərin siyahısı.....	83

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Müasir dövrdə ölkələrin bir-birinə qarşı rəqabət qabiliyyətli ola bilməsi üçün, günü gündən inkişaf edən texnologiyanın tətbiqindən istifadə etməlidir. Bununla yanaşı, hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatında zənginliyinin əsas səbəbi olan xammalı dünya bazarında təqdim etdirməli və dünya bazarına çıxarmalıdır. Bilindiyi kimi, milli iqtisadiyyatımızda dövlət daxilolmalarının əsas mənbəyi vergilərdir. Ölkə daxilində tətbiq olunan vergi dərəcələri və qanunla müəyyən olunmuş qaydalar əsasında qəbul edilmiş qanunların icrası, ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafında rolu çoxdur. Vergi gəlirlərinin dövlət büdcəsinin əsas hissəsini təşkil etməsindən başqa bir neçə funksiyaları vardır. Məsələn, özbaşınaçılığın qarşılığının alınmasında vergi yoxlamalarının rolu olduqca böyükdür. Ölkənin iqtisadi böyüməsində ixrac potensialının rolu olduqca böyükdür. Belə ki, ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi üçün başlıca şərtlər maddi resurs imkanlarının zəngin olması və bununla yanaşı ölkə daxilində insan kapitalının zəngin olmasıdır. Bu günkü gün Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatı neftdən asılı olan bir ölkədir. Çünki, vergi daxilolmaları xaricində dövlət büdcəsinə ixracın ümumi həcmindən əldə olunan gəlirlərin dövlət büdcəsinə daxilolma payında rolu böyükdür.

Azərbaycan Rusiyanın tərkib hissəsindən ayrılıb öz müstəqilliyini əldə edib, müstəqil dövlətə çevrildikdən sonra, ölkə daxilində təbii resurslardan səmərəli formada istifadə imkanları genişləndi. Təbii resurslardan istifadə imkanı ilə yanaşı, dünya bazarına ixrac imkanlarının artması, Azərbaycan milli iqtisadiyyatında daha da şaxələnmə yarandı. Dünya təcrübələrindən də görüldüyü kimi, yeni resursların aşkarlanması və ondan optimal dərəcədə istifadə iqtisadiyyatın böyüməsində rolu böyükdür.

Əlavə olaraq qeyd etmək istərdim ki, ixrac edilməsi üçün ən vacib məsələ, ixrac olunan resurslara aid dünya bazarında tələbin olmasıdır. Diqqət edilməsi vacib olan bir digər məsələ ixrac olunan məhsulun dünya bazarındakı həcmi ilə müqayisədə azlıq təşkil edərsə həmin məhsulun ixracının xüsusi çəkisinin artırılmasıdır. Neftin dünya bazarındakı tələbatı həmişə yüksək olub,

Azərbaycanın iqtisadiyyatında isə ixracın ümumi həcmində neftin xüsusi çəkisi həmişə yüksək olmuşdur. İxracın həcmi ilə yanaşı ixrac olunan məhsulun keyfiyyəti, dövrün tələblərinə və standartlarına uyğunluğu da nəzərə alınmalıdır. Şəxsi istehlak üçün nəzərdə tutulan məhsulların istehlakına bəzi vergilərin tətbiq olunması, dövlət büdcəsinə daxilolmaların ümumi həcmində artışı olmaqla yanaşı həm də ÜDM-un artışı da fərq yaradacaqdır.

Məlum olduğu kimi vergilər ixrac olunan məhsullardan çox, idxal olunan məhsullara şamil olunur. Bu strategiyanın tətbiq olunmasında başlıca məqsəd, ölkəyə daxil olunan məhsullara qarşı bir nəzarətin olmasıdır. Daha öncə qeyd olunduğu kimi, vergilər təkcə dövlət büdcəsinə vəsait daxilolmaları deyil, həm də nizamlayıcı və nəzarət edici vasitədir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra sərbəst formada dünya bazarında öz iqtisadi ineqrasiyasını göstərmişdir. Sözü gedən proses isə son bir neçə on illik intervalda baş vermişdir. Məhz buna görə də, tədqiqatın təhlili üçün lazım olan göstəricilər də son dövr üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik bir formada inkişafını və bu inkişafın hüquqi aspektlər çərçivəsində təhlil olunaraqdan tədqiq etmək olduqca vacib məsələdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələrində duran başlıca məsələ, işin aktual formasından irəli gəlir. Belə ki, bu tədqiqat işində başlıca məqsəd Azərbaycanda vergi daxilolmalarının və ixracın ümumi həcmi arasındakı əlaqənin təhlil olunması və bu təhlilin hüquq çərçivəsində şərh olunmasıdır.

Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə müvafiq olaraq, tədqiqatda bir neçə vəzifələr vardır:

- Tədqiqat işində lazım olan nəzəri bazanın öyrənilməsi və hüquq çərçivəsində şərh olunması;

- Dünya təcrübəsindən faydalanaraqdan Azərbaycanda vergilərlə ixrac arasındakı əlaqənin təhlil olunaradan təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən olunması;
- Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində Azərbaycan iqtisadi inkişafında qanunauyğunluqların aşkarlanması. Aşkarlanan məlumatların təhlili və inkişafı istiqamətində təkliflərin verilməsi;

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Dissertasiya işindəki məsələnin təhlili üçün tədqiqat obyektı beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində Azərbaycandakı ixracın ümumi həcmindəki mövcud vəziyyət və vergi daxilolmalarındakı dəyişmə prosesidir. Tədqiqatın predmeti isə, mövcud vəziyyət üzrə biliklərin əldə olunması, ölkə iqtisadiyyatındakı ixracın ümumi həcmnin müəyyən edilməsi və onun mövcud vəziyyətinə görə təkmilləşdirmə istiqamətləri.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya işində istifadə olunan tədqiqat metodunun tətbiqi üçün müəyyən edilmiş dövr ərzində göstəricilərin stasionarlıq vəziyyəti qurulmuşdur. Və əldə olunan göstəricilərin Eviews 9.0 ekonometrik təhlil proqramından istifadə etməklə təhlil olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin yazılması üçün Azərbaycan Respublikasının bir neçə qanunvericilik aktlarından, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasından, Vergi Məcəlləsi və Gömrük Məcəllələrindən istifadə olunmuşdur. Həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin bir neçə sərəncam və fərmanlarından, iqtisadi dərsliklərdən istifadə olunmuşdur. əlavə olaraq, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Banı rəsmi saytından və Dövlət Statistika Komitəsinin bazasından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat nəticəsində əldə edilən elmi-praktiki nəticələr: Respublikada ixracın ümumi həcmindəki artışı təmin edilməsi üçün, yerli istehsalçılara istehsal imkanlarının yaxşılaşdırılması üçün tədbirlərin təkmilləşdirilməsi, iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və hüquqi mənada hüquqlarının qorunub saxlanması üçün nəzarətin artırılması lazımdır. Ölkədə davam edən sosial iqtisadi inkişafın davamlı olaraq bərqərar edilməsi üçün, beynəlxalq təcrübədən ən yaxşı səviyyədə istifadə edilməlidir. Ölkədəki ixracatla bağlı olaraq və vergi

daxilolmaları ilə əlaqədar olaraqdan iqtisadi strategiyanın qorunub saxlanması və inkişafı üçün aidiyyəti orqanlar tərəfindən daha dinamik inkişaf təmin edilməlidir.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqat işindən əldə edilmiş nəticələr və bu nəticələr əsasında verilmiş təkliflər istiqamətində praktikada geniş istifadə edilə bilər.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi: Dissertasiya işinin strukturu giriş, üç fəsildən, tədqiqat nəticəsində əldə olunmuş nəticə və təkliflərdən, ədəbiyyat siyahısından və əlavələrdən ibarətdir. Birinci fəsildə Azərbaycan vergi sistemi araşdırılmışdır. Həmin sistemin ölkə daxilindəki funksiyaları qeyd olunmuş, tətbiqi araşdırılmış və onun hüquqi mənada mövqeyi qeyd olunmuşdur. İkinci fəsildə Azərbaycanın ixracla əlaqəli ümumi proseduru kompleks təhlil olunmuşdur. Üçüncü fəsildə isə Azərbaycanda vergi daxilolmalarının ixracın ümumi həcminə təsiri təhlil olunmuşdur. Dissertasiya işinin sonunda isə, tədqiqat aparılan mövzu ümumiləşdirilmiş, nəticə qeyd olunmuş və təkliflər verilmişdir. Ən sonda isə tədqiqat işində istifadə olunan ədəbiyyat siyahısı verilmişdir.

I Fəsil AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ VERGİ XİDMƏTİ

1.1. Vergitutmanın və vergi nəzarətinin nəzəri məsələləri

Bazar iqtisadiyyatında bölüşdürülməsi və paylanması dövlət tərəfindən mərkəz kimi istifadə ediləcək gəlirlərin toplanmasında əsas vasitə vergilərdir. Qiymət tənzimləmə və qorumaq kimi bir çox funksiyası olan vergilər, ümumi mənada gərək milli lazım regional siyasətin həyata keçirilməsində də çox funksiyalı iqtisadi vasitələr kimi ortaya çıxırlar. Fiskal iqtisadi siyasətin ən həssas vasitələrindən biridir.

Vergilər bir tərəfdən dövlət sisteminin funksional məqsədlərinin əsas maliyyə təminatı olan dövlət büdcəsinin gəlirlərini təmin edərkən, digər tərəfdən, vergi ilə əldə edilən ehtiyatların və gəlirlərin səmərəli ayıracağına vasitəçi olaraq davamlı iqtisadi artıma nail olmağa xidmət edirlər. Dövlətlər vergi toplayarkən bu mühüm iki siyasi hədəfini nəzərə almalı və bunlara qarşı tarazlı iqtisadi siyasət aparmalıdır. Vergi mexanizminin yaradılması bazar mexanizmi ilə dövlət inzibati mexanizminin bir araya gəlməsi ilə baş verir. (Aliyev.P., 2016)

Vergi nəzarəti, ölkə daxilində vergi gəlirlərinin istənilən səviyyəyə çıxarılması, vergi potensialından maksimum istifadə edilməsi ilə vergi itki və yansımalarının qarşısının alınması baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir. Ölkələrin iqtisadi, sosial, siyasi və s. bütün strukturlarında ciddi problemlərin yaşanmasına səbəb ola biləcək vergi itki və yansımalarının qarşısının alınması, vergi gəlirlərini artırmaq, vergi qoymada ədaləti təmin etmək, vergi bazasını genişləndirərək qeydiyyatlılığın qarşısını almaq kimi bir sıra faydalar verəcəkdir. Sözü gedən nəzarətdəki faydaları əldə etmək məqsədilə idarənin ortaya qoyduğu vergi nəzarətinə dair iradə bəzi zamanlarda yetərsiz qalır. (Daştan.E., 2011)

Vergi nəzarətinin ən mühüm aləti isə vergi araşdırmasıdır. Vergi nəzarəti ehtiyacının yaranmasında başlıca məqsəd, bəzi vergi ödəyicilərinin vergi ödəməyə məcbur olduqları halda ya qismən ödədikləri yada ümumiyyətlə yansıma edib ödəməməsidir. Vergi nəzarət prosesi vergi ilə bağlı olan əməliyyatlar aparılarkən vergi qanunlarına riayət edilib edilmədiyi, quruculuq səhv və

nöqsanların müəyyən edilməsi və cəzalandırılması mərhələlərindən yaranır. Vergi Nəzarəti dövlətin əsas gəlir mənbəyi olan vergilərin toplanması baxımından xüsusi bir önəmə sahib olması və vergi araşdırmaları nəticəsində təklif edilən cərimələr və qanun pozuntuları vasitəsilə də bir kəsir vasitəsi olması səbəbindən böyük əhəmiyyət daşıyır. (Daştan.E., 2011)

Vergi yoxlamalarının vergi itkisinin qarşısını almaqda mühüm roluna baxmayaraq geniş ödəyici kütlələrinin məhdud kadrlarla yoxlanmasının çətinliyi, gərək beynəlxalq səviyyədə, istərsə də Azərbaycanda nəzarət məsələsində alternativ axtarışları zəruri etmişdir. Hal-hazırda bütün ölkələrdə vergi nəzarətinin səmərəli və məhsuldar olduğunu sübut edən ən mühüm göstəricilər, bütün gəlir əldə edənlərin təqib edilib edilmədiyi, nəzarət sayının çoxluğu, toplanan vergilərin baş verən vergilərə nisbəti və toplanan vergilərin toplanma xərclərinin nisbətidir. (Tezcan, 2004)

Vergitutma:

İqtisadi artım probleminə vergitutma baxımından, milli mədəniyyəti yaradan alt ünsürlərdən biri olan vergi mədəniyyətinin təsiri diqqət çəkir. Daha öncə vurğulandığı kimi, mədəniyyət, cəmiyyət içində yaşayan fərdlərin davranış və hərəkətlərini formalaşdıran mühüm amildir. Bu formalaşdırma fərdin həm fərdi əlaqələrində, həm cəmiyyət ilə olan münasibətlərində, həm də iqtisadi sahə içindəki münasibətlərinə istiqamət verir. Vergitutma prosesi şəxsində baxanda da fərdin cəmiyyət daxilində əldə etdiyi mədəniyyət və şəxsiyyətini əks etdirən daxili motivasiya, o fərdin vergi ödəməyə qarşı münasibət və davranışlarına təsir edir. Fərdlərin vergi ödəməyə könüllü və vergi qaçırma meyllərinin aşağı olması isə vergigəlirlərini çoxaldıcı bir xüsusiyyət daşıyır. Ölkələrin əldə etdiyi vergi gəlirlərinin iqtisadi böyümə üçün olduqca önəmli olduğu inkaredilməz bir həqiqətdir. (Bakırtaş.D., 2014)

Vergitutmanın prinsipləri:

1. İqtisadi
 - a. Təsərrüfat müstəqilliyi prinsipi
 - b. ədalətlik prinsipi

- c. tarazlılıq prinsipi
- d. Vergi ödəyicilərinin maraq və imkanlarının uçot prinsipi
- e. Səmərəlilik prinsipi

2. Hüquqi

- a. Neytrallıq və bərabər vergi yükü prinsipi
- b. Vergilərin qanunla müəyyən olunması prinsipi
- c. Vergi ödəməkdə məsuliyyətli olan şəxsin dövlətin baxış bucağından qanuni olmayan vergilərin üstün tutulması prinsipi
- d. Qanunla müəyyən olunmuş halda qəbul olunan vergilərin qeyri-vergi qanunlarından üstünlüyü prinsipi
- e. Verginin bütün qanunlarının qanunda öz əksini tapması prinsipi
- f. Dövlətin və vergi ödəyicilərinin maraqlarının vəhdəti prinsipi

3. Təşkilati

- a. Vergi sisteminin tamlığı
- b. Vergitutmanın elastikliyi
- c. Vergi sisteminin elastikliyi
- d. Verginin sabitliyi prinsipi
- e. Vergi növlərinin çox sayda olmağı prinsipi (Musayev.F., Sadiqov.M., Kəlbəyev.A. və Rzayev.Z, 2001)

Vergi sistemi – anlayışı başlıca olaraq vergilərin yaranması və inkişafının nəticəsində təşəkkül tapmaqdadır. Digər bir tərəfdən, vergilərə dövlətin maliyyə məsələlərini nizamlayan bir vasitə kimi də baxmaq olar.

Müasir vergi sistemlərinin uğurlu olması üçün tək-cə vergi qanunlarının sadə, ədalətli və səmərəli olması yetərli olmayıb, vergi idarəsinin güclü bir şəkildə təşkilatlanaraq bir tərəfdən ödəyicilərə müasir fiskal xidməti təqdim etməsi, digər tərəfdən də ödəyici bəyanatlarının fəal şəkildə yoxlanması lazımdır. İstər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhəmiyyətli bir problem olan vergi itkisinin sosial, iqtisadi və hüquqi sahədə yol açdığı problemləri tam olaraq həll edilməsə də minimum sərhədlər çəkilməsi lazımdır. Vergi itkisinin səbəb olduğu bu mənfi nəticələrlə qarşı alınması lazım olan tədbirlər çox müxtəlif olmasına baxmayaraq nəzarətin əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki,

mükəlləf, vergi nəzarətinin fəal, xəta və hiylələrin müəyyən etmə şansının yüksək olduğunu bildiyi təqdirdə, vergiyə qarşı hüquqi məsuliyyətlərini yerinə yetirməyə çalışacaqdır. Bir cəmiyyətdə ən yaxşı vergi qanunları qüvvədə olsa və ən yaxşı inzibati işlə təmin olunsa da, səmərəli nəzarətin olmaması zamanı sistem pozuntusuna gətirib çıxarır (Musayev.F., Sadiqov.M., Kəlbəyev.A., 2001).

Fiskal siyasətlərdə arzu edilən vəziyyət, vergi kəsirinin çoxunun vasitəsiz vergilərlə təmin edilməsidir. İqtisadi böyüməyi çox dəstəkləyən də bu vergilərdir. Ancaq vasitəli vergilər də ölkənin iqtisadi quruluşuna uyğun istifadə edilməsi halında, vasitəsiz vergilər kimi iqtisadi böyüməyə töhfə verir. İqtisadi böyümə, real milli gəlirin zaman içindəki artımını ifadə edir. Xüsusilə 2008-ci ildə baş vermiş qlobal iqtisadi böhranından sonra, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, iqtisadi böyüməyə xüsusi əhəmiyyət verilir. İqtisadi artımla bağlı inkişaf etdirilmiş bir çox nəzəriyyələr var.

Bu nəzəriyyələr əsasən, iqtisadi böyümə üzərində əhəmiyyətli təsir edən amilləri yaxından araşdırılır. İqtisadi böyümə nəzəriyyələri daha çox, kapital yığılı, texniki inkişaf və əhali artımı məsələlərində cəmləşir. İqtisadi artım sürəti ilə bağlı ümumi qəbul gören, iki ayrı münasibət var. Bunlar, Harrod-Domar və neo-klassik münasibətlərdir (Musayev.F., Sadiqov.M., Kəlbəyev.A., 2001).

Harrod-Domar modeli, böyümə sürətinin, kapital yığılı tərəfindən müəyyən etdiyi qənaətinə gəlir. Bu halda, dövlətin maliyyə siyasəti vasitələri ilə iqtisadiyyata müdaxilə edərək böyümə sürətini, eləcə də beynəlxalq və ya uzun dövr artım sürətində meydana gələcək yansımaların tələfi ediləbilməsi mümkün ola biləcəkdir.

Bu çərçivədə, dövlət, dövlət investisiya xərcləri ilə bir tərəfdən iqtisadi inkişafın həyata keçirilməsində mühüm rol oynayarkən, digər tərəfdən, vergi siyasətini iqtisadiyyatın ümumi əmanət həcmi artırıcı istiqamətdə istifadə edə bilər. Bu halda dövlət əmanətlərini artırmaq, özəl investisiyaları təşviq etmək, iqtisadi artımdan əmələ gələn və iqtisadi böyüməyi təhlükəyə soxacaq struktur ziddiyyətlərə qarşı durmaq mümkün ola biləcəkdir (Demircan, 2003).

Neo-klassik böyümə nəzəriyyəsi isə əhali artımına və texnoloji dəyişməyə qənaət, investisiya və iqtisadi inkişafın necə cavab verdiyini izah edir.

Vergilərin iqtisadi b6yümə üzərindəki təsirləri ilə baęlı olaraq ilk dəfə iş apararlardan biri Solowdur. Solowa görə uzun dövr ərzində və ya hərəkətsiz vəziyyət halında b6yümə nisbəti sıfırdır. Bu işə b6yümə nisbətini sabit olduğu və vergi siyasətlərindən əziyyət çəkilmədiyi mənasına gəlir (Mucuk və Alptekin, 2008).

1.2. Vergilər iqtisadi kateqoriya kimi

Dövlət maliyyə siyasətini iqtisadi yüksəliş və tərəqqini həyata keçirərkən müxtəlif vasitələrdən istifadə edir. Bu vasitələr; Vergi siyasəti, xərc siyasəti (büdcə siyasəti) və borc siyasətidir. Günümüzdə xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə maliyyə siyasəti vasitələrindən biri olan vergitutma siyasəti olduqca fəal bir malı vasitədir. (Akbulut.A., 2000)

Dövlət xərclərinin böyük bir miqdarda olan hissəsi, məhz işçilərin əmək haqqlarından məcburi şəkildə tutulan vergilərin payına düşür. Vergi və vergitutma, konstitusion bir vəzifə və səlahiyyət olub, iqtisadi və sosial fəaliyyət və hərəkətlərin mərkəz nöqtəsidir (Demircan.E., 2003).

Şəkil 1. İnkişaf Etməkdə Olan Ölkələrdə (İEOÖ) vergi siyasətinin əsas məqsədləri

1. Sosial səmərəliliyi və yüksək fəaliyyəti inkişaf etdirmək üçün vəsait bölgüsünü keçirmək



2. Vergi imtiyazları və bənzər maliyyə tədbirlər ilə özəl sektoru inkişaf etdirmək



3. İqtisadiyyatdakı inflyasiya meyillərinə nəzarət etmək



4. Gəlir və sərvət bölgüsündəki bərabərsizlikləri azaltmaq



5. Dövlət sektoru fəaliyyətləri üçün mənbə yaratmaq

Mənbə: Müəllifin əlyazması əsasında hazırlanmışdır (Demir.M., Sever.E., 2017).

Vergi və iqtisadi artım əlaqəsi: Nəzəri çərçivədə

Məlum olduğu kimi təklif istiqamətli iqtisadçılar da vergilərin təsirinə xüsusilə də gəlir vergisi nisbətlərində ediləcək güzəştlərin istehsal, investisiya və

böyümə nisbətləri üzərində mühüm təsirlərə malik olduğunu bildirirlər. Xülasə, vergilər iqtisadiyyatda rifah itkisi yaratmamalıdır. Vergi qoymada tədbir olaraq da ifadə edilən məqam, vergilərə bağlı olaraq bir rifah itkinin olmaması və ya bunun minimum səviyyədə olmasını nəzərdə tutur. Çünki dövlət vergi toplayaraq iqtisadiyyatda bir daralmağa yol açarkən, ödənen vergi qədər özəl sektor əmanətlərində bir azalma olur və özəl sektor investisiyaları azalır (Demir.M., Sever.E., 2017).

Vergi gəlirlərinin əhəmiyyəti ölkədən ölkəyə dəyişməklə bərabər, dövlətin şərti xidmətləri reallaşdırması üçün vergi toplamağa ehtiyacı var. Dövlət, təhsil, səhiyyə, iqtisadi böyümə və inkişaf, dövlət investisiyaları, sosial müdafiə kimi həyat standartlarını müəyyən edən amilləri yerinə yetirmək məqsədilə əldə etdiyi vergi gəlirlərini istifadə edir. İqtisadi inkişaf, bütün ölkələr üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə bərabər, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha çox əhəmiyyətə malikdir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi, başqa şəkillərdə də mümkün olur. Ancaq, bu işdə əsas mənbə bölgüsü və investisiya səviyyəsini müəyyənləşdirmək məsələsində həlledici olan, vergini bir vasitə olaraq istifadə edilməsidir (Eren.V., Ergin.A., 2018).

Dövlətlərin əsas funksiyalarını ifadə etmək üçün gəlirə ehtiyac hiss etmələri nəticəsində vergi toplama zəruriliyi gün üzünə çıxmışdır. Vergi qoyma məsələsi kommunal xidmətlər üçün lazımı maliyyələşdirmə yaratmaqla yanaşı, qənaət və iqtisadi artımı təşviq, mənbə bölgüsünü yeni ciddi yoxlama şəklində digər sosial və iqtisadi məqsədlər üçün də istifadə edilməsinə başlanmışdır. (Temiz.A., 2008)

Vergilərin ölkə iqtisadiyyatında istehsal olunan mal və xidmətlərin səviyyəsini, istehsal amillərinin gəlir və qiymətlərini birbaşa və ya vasitəli təsir etməsi başlıca rol oynamaqdadır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə vergi mövzusunun inkişaf vasitəsi kimi, istifadə səviyyəsini müəyyənləşdirilməsində və qaynaq bölgüsü üzərindəki təsiri mümkün olur. (Abdiyeva, Baygonuşova, 2016)

Vergi qoyma məsələsi, iqtisadi inkişaf nöqtəsində iki əsas rol oynayır. Bunlardan ilki, şəxsi istehlakın yüksəlməsi olaraq investisiyalar üçün lazım olan vəsaitlərin artmasını təmin etməkdir. Bu baxımdan, xarici kapitalla əhəmiyyət verilərək,

iqtisadiyyatda yer alan orqanların investisiyalarını və gələcəkdəki istehlakını artırmaq naminə bugünkü istehlakdan nə qədər azaltmaq istədikləri, vergi qoyma məqsədləri ilə müşahidə olunur. Digər funksiyası isə iqtisadiyyatdakı mənbələri özəl sektordan dövlətə doğru transferi qarşımıza çıxır (Feyzullah, 2013).

1.3. Azərbaycanda vergitutma və vergi xidməti

Bəşəriyyət yaranandan bu tərəfə inkişaf tarixində hələ heç bir dövlətə vergilərsiz keçinmək məqbul olmamışdır. Bu da normaldır, ona görə ki, dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün hər zaman müəyyən həcmdə pul kütləsinə ehtiyac olmuşdur ki, bu kütlə də tək-cə vergiləri ödəməklə ödənilə bilirdi. Müasir inkişaf edən dövrümüzdə “vergitutma” bir çox anlayışla qarşılıqlıdır. Belə ki, müxtəlif xalqlar və müxtəlif dövlətlər inkifanın hər bir səviyyəsində vergitutmanı fərqli formada qarşılamaqdadırlar. Bunun üçün isə başlıca olaraq verginin əxlaqı formalaşdırılmalı və əməl olunmalıdır. Yəni ki, vergilərin dövlət büdcəsinə cəlb olunmasına hər hansısa bir cəza tədbiri kimi yox, qanunla müəyyən olunmuş əsaslarla hər bir ölkə daxilində yaşayandan fiziki və yaxud da hüquqi şəxs əldə etdiyi gəlirin müəyyən bir qismi ölçüsündə bu vergiləri ödəməlidir. Hər hansısa bir ölkədə, daha doğrusu cəmiyyətin inkişaf istiqamətində vergi əxlaqının formalaşdırılması yoxdursa, sözü gedən vergi funksiyalarının da təsiri elədə çox olmayacaqdır (Xodov.L., 2011).

Mövzuya ümumi formada nəzər salarsaq, belə bir sual formaları ortaya çıxacaqdır. “Vergilərin tətbiq olunmasında başlıca məqsəd nədir?” , “Vergilərin yığılmasının bizim üçün faydaları nələrdir?”. Təbii olaraq cəmiyyətdə baş verən hadisələrə kortəbii formada yanaşmaq məntiqsizlikdir. Belə ki, hər bir formalaşan hadisəyə dair nəzarətin olması başlıca şərtidir. (Xodov.L., 2011).

Bilindiyi kimi Respublikamızın dünya miqyasında bəzi iqtisadi nailiyyətlərin əldə olunmasında vergi siyasətinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə çoxdur. Ümumi mənada baxıldığı zaman, ölkədə iqtisadiyyatında vergi siyasətinin planlı bir formada tərtib olunması bu günkü gün Respublikamızda hal-hazırdakı iqtisadi inkişaf olmazdı. Respublikamızın iqtisadi inkişafının artımında,

gücləndirilməsində və həmçinin qdrətli bir formada təhlükəsizliyinin təmin olunmasında olduqca əhəmiyyətli dərəcədə təsirə malikdir. Dövlətin bu sözü gedən proqramları formalaşdırmasında başlıca məqsədq ölkə daxilindəki rəqabətin sağlam bir formada həyata keçməsinə əmələ gətirmək və ən əsası da ölkədəki ədalətlik prinsipinin qorunub saxlanılmasına çalışmaqdır (Xodov.L., 2011)

Məlumat üçün bildirmək istərdim ki, Azərbaycan Respublikası Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə və onun rəhbərliyinin sonrakı illərində uğurla həyata keçirilən neft-qaz layihələri və həmin layihələrdən dövlət büdcəsinə mədaxil edilən vergi gəlirləri 1997-ci ildə 213,0 mln.manatdan 2011-ci ildə 2591,6 mln.manata çatmışdır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, əgər ki, hər hansısa bir ölkə iqtisadiyyatının uzun müddətli perspektivdə neftdən asılılığı varsa və bu asılılıq uzun müddət davam edərsə bu zaman iqtisadi artım sürətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxara bilər. Eyni zamanda ölkə iqtisadiyyatında neft gəlirlərinin iqtisadiyyatda rolunu tənzimləmək üçün ən başlıca element neft gəlirlərini qeyri-neft sektoruna yönəltməklə bu sektordan daxilolmaları artırmaq, dövlət əhəmiyyətli infrastruktur və kommunikasiya obyektlərinə yönələn investisiyanı daha səmərəli qiymətləndirmək və idarə etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. (Xodov.L., 2011)

Vergi münasibətlərinin tənzimlənməsi bazar iqtisadiyyatına keçidin ən vacib şərtlərindəndir və beynəlxalq standartlara uyğun vergi sisteminin formalaşması, onun tətbiq edilməsi və çevik vergi siyasətinin aparılması Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi iqtisadi strategiyanın tərkib hissəsi idi. Zaman keçdikcə ölkədə iqtisadi islahatlar dərinləşməsi vergiqoymanın qanunvericilik və metodoloji bazasının təkmilləşdirilməsi zərurəti tələb olunurdu. Bütün normativ aktlar vergi sistemini tam şəkildə yox, qismən də olsa onun müxtəlif sahələrini əhatə edirdi ki, həmin bu normativ aktlar nəticə etibarilə vergi sisteminin mərkəzləşdirilmiş formada idarə olunmasında bir sıra obyektiv çətinliklər ortaya çıxırdı. (Kəlbəyev.E., Hüseynov.A. və Musayev.A., 2002)

Vergi yükünün müəyyən edilməsinin nəzəri və metodoloji məsələləri. Müəssisələr və onların səmərəliliyi arasında rəqabətin uzunömürlülüynü təşkil

edən əsas məsələlərdən biri vergi yükünün amillərini müəyyənləşdirmək və minimal qiymətlərlə öz məhsullarının satışını təmin etməkdir. Nəzərə alsaq ki, həmin sektorda müəssisələrin orta xərcləri demək olar ki, bərabərdir, onlar arasında istehsal xərcləri üstünlük təşkil etməirlər yəni, qiymətlər şişirdilir vergilər bu müəssisələr tərəfindən öz üzərinə götürülür və vergi yükü yolu ilə azaldır. Bu yolla qiymətlərin aşağı düşməsi və tələbin stimullaşdırılması mümkündür. Onlar bu müəssisələr tərəfindən əldə edilməsi mümkün olan mənfəətin hesabına öz üzərinə götürülən vergi yükünü təmin edirlər. Amma, yalnız yüksək məhsuldar müəssisə mənfəətin azalmasına imkan verə bilər, yəni rəqabət qiymətlərini azaltmaq üçün əsas amil, müəssisə bir qayda olaraq, qiymətlərin aşağı endirilməsinə həyata keçirməlidir (Abuselidze.G., 2011).

Müasir dövrdə vergi yükünün vacibliyini çoxaldan səbəblərdən biri də, beynəlxalq siyasi və iqtisadi əlaqələrdir. Ölkələr arasındakı iqtisadi tərəfdaşlıq, siyasi razılaşmalardan əmələ gələn məsuliyyət vergi yükünün müqayisəli olmasını daha da vacib hala gətirir (Yaşa.M., 1962).

Verginin uzun bir dövr intervalında sadəcə dövlət xərclərinin maliyyə səbəbi kimi yığılması, vergi yükünün fərd olaraq bərabər və ədalətli bir ölçüdə bölünməsi mövzunu, dövlətin maliyyə sisteminin vacib bir problemi olmuşdur. Buna görə də, vergi yükünün fərd olaraq insanlar arasında bölüşdürülməsi məsələsi ədalətli bir ölçüdə olması üçün dövlət müəyyən tədbirləri həyata keçirir (Akdoğan.A., 1985).

Fərd olaraq nəzərə alındığı vaxt vergi ödəyicisi əldə etdiyi müəyyən bir gəlir qarşılığında vergi ödəməkdə məcbur olduğu üçün, ya xərclərində ya da yığımlarında müəyyən bir azalma müşahidə olunacaqdır. Vergi ödəyicisinin ödəməkdə məcbur olduğu vergini ödədikdən sonra, iqtisadi olaraq gəlirinin azalması zamanı görsənən təsir, məhz gəlir təsiridir. Fərdin xərcləri üçün və eyni zamanda yığımları üçün nəzərdə tutduğu gəlirdə ki azalma, fərdin rifahı olaraq mənfəət təsir göstərəcəkdir. Bu zaman fərdin istehlakının və yığımın həddini son hədd istehlak əyrisi müəyyən edəcəkdir. Bu vəziyyətdə çoxalan vergi yükü qarşılığında fərd daha çox işləmək məcburiyyətində qalacaqdır (Sönmez.N., 1971).

1.4. Vergilər hüquqi kateqoriya kimi

Məlum olduğu kimi vergilərin yığılması və hesablanması üzrə dövlətin qarşısına qoyduğu planlara nail olmaq üçün həmin içtimai-siyasi normaların hüquq normaları ilə müəyyən olunması vacibdir. Təbii ki, bu vaciblik Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasından irəli gəlməkdədir. Konstitusiyanın 73-cü maddəsində qeyd olunduğu kimi, hər bir kəsin vergi ödəmək məcburiyyəti yalnız və yalnız qanunla müəyyən olunmuş qaydada olmalıdır və ödəniləcək vergi miqdarı qanunla nəzərdə tutulmuş əsasların olduğu halda yaranır. Vergi hüquq münasibətlərinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vergi ödəməkdə məcbur olan vergi ödəyicisi, vergi orqanına tabe olmalıdır və bununla yanaşı hər iki tərəf vergi ödəyicisi və vergi orqanı qanuna tabe olmalıdır. Vergi Məcəlləsi məhz bu fikirlərdən irəli gələrəkdən vergi ödəyicisinin və vergi orqanının hüquqlarını dəqiq müəyyən edir həmçinin bununla yanaşı vergi orqanının vəzifə və səlahiyyətlərini qanunla müəyyən olunmuş qaydad məhdudlaşdırır.

Qeyd olunması vacib olan bir başqa məsələ, Vergi Məcəlləsi qüvvəyə minənədək vahid məcəllə sistemi mövcud deyildi və vergi qanunvericiliyi ayrılmaqla fərqli fərqli qanunlardan ibarət idi. Belə ki, Nazirlər Kabinetinin qərarlarından və Baş Vergi Müfəttişliyi (BVM) təlimatları və tapşırıqlarından ibarət idi. Vergi ödəməkdə məcbur olan vergi ödəyicisinin hüquq və vəzifələri vergi orqanına və məhkəməyə şikayət etmələri haqqında müddəa ilə kifayətlənirdi. Vergi orqanlarının da vəzifələri, vergi ödəyicilərinə tələblərini xatırlatmaq, vergi ödəyicilərinin fəaliyyətinə nəzarət etmək və məcburiyyət tədbirləri tətbiq etmək hüququ müəyyən edilirdi. İqtisadiyyatla hüququn qarşılıqlı əlaqəsi. Dünya təcrübəsindən də görüldüyü kimi, hər hansısa bir iqtisadi sistem normal fəaliyyətini bərpa etməkdə dövlətin rolu çox böyükdür. Məhz buna görə də dövlətlə iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsinin dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin optimal nisbəti və hüququnun gözlənilməsi iqtisadiyyatın tənzimlənməsilə bağlı başlıca problemlərdən biridir. Bəşəriyyət yaranandan bəri dövlət bu və ya digər səviyyədə müxtəlif iqtisadi proseslərdə iştirakı obyektiv zərurətə çevirilmişdir. 1800-cü illərin sonundan etibarən dövlət iqtisadi proseslərə nəzarət etməyə və onun tənzimlənməsi

tədbirini həyata keçirməyə başlamışdır. İqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi aspektindən hüquq normalarının tətbiq olunması əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Məsələn, vergi ödəyicisinə ödəməkdə məcbur olduğu vergi miqdarını qanunla müəyyən olunmuş aydada və həcmdə, ödəməlidir. Yəni ki, bu ödəniləcək vergi həcmi zamanı, vergi ödəyicisinin gəliri baş planda yer alır. Həmçinin, vergi ödəyicisi öz hüquq normalarını da bilməlidir. Vergi orqanı vergi ödəyicisində ödəməkdə məcbur olduğu vergi miqdarından başqa ödəniş tələb edə bilməz. Çünki, əvvəla qanuna ciddir ik inci də ki, vergi orqanının öz vəzifəsindən kənarlaşması deməkdir. Hüquqi tənzimlənmə zamanı ictimai münasibətlərin dövlətin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olacaq qaydada nizamlanmalı və tənzimlənməlidir. Bu tənzimləmələr zamanı insanların rifah səviyyəsi və dövlətin maraqları ön planda yer alacaqdır. Qeyd edilən bu sistemdə, ictimai münasibətlərin iştirakçılarının məcburi davranışını hüquq normaları hüquqi tənzimlənmə dairəsindəki qaydalarını müəyyən edir. Ümumilikdə, iqtisadi düşüncə ilə ələ alındığı zaman hansı münasibətlərə ki, hüquqi tənzimləmə tətbiq edilir, bunların ümumilikdə 3 oxşar cəhəti vardır.

1. Birinci oxşar xüsusiyyət, öz fəaliyyətini yerinə yetirən fəal iqtisadi subyekt ilə digər subyektlər arasında;
2. Müəssisənin öz daxilində təşkil olunan şərtlərini və eyni zamanda qayda-qanunlarını təyin edən iqtisadi və eyni zamanda hüquqi münasibətlər cəmi;
3. Ölkə daxilində iqtisadiyyatı tənzimləyən dövlətin idarəetmə orqanları və fiziki həmçinin hüquqi şəxslərin arasındakı yaranan münasibətlər.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, iqtisadiyyat ilə hüquq qarşılıqlı əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi zamanı reallaşdırılan tədqiqatların bir qismi də hüququn iqtisadi təhlili sferasıdır. Bu o deməkdir ki, müvafiq tədqiqatların əsasını qanunda müəyyən olunmuş qayda ilə tətbiq edərək, yeni vəzifələr və onların həlli üsulları təşkil edir. Bu səbəbdən də belə təxmin edilir ki, hüququn iqtisadi təhlili kimi geniş istiqamət üçün müxtəlif fərziyyələr və fikirlər qanuna uyğundur. Eyni zamanda, hər hansısa bir yanaşmanı digərlərinə nisbətən

fərqliləndirmək istəsək, bu zaman müəyyən mövqeləri fərqliləndirmək kifayət edəcəkdir (Aktan.C., 2001, Cansen.A., 2006).

Vergi ödəyicisinin hüquq və vəzifələri. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinə əsasən, vergitutma obyektlərindən qanunla müəyyən olunmuş əsaslarla, əldə etdiyi gəlirin müəyyən bir hissəsini dövlət büdcəsinə ödəməkdə məcbur olan şəxs, vergi ödəyicisidir. (VM, 13-cü maddə)

Vergi ödəyicisinin hüquqları. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi, II Fəsil 15-ci maddəsinə əsasən müəyyən olunmuşdur. Məcəllədə göstərilən qanunlar əsasında, həmin qanunlar vergi ödəyicisinə o hüquqları verir ki, vergi ödəyicisi vergi orqanlarından, ödəməkdə məcbur olduğu vergi həcminə dair hesabatı, eyni zamanda vergi ödəyicisi üçün vergi güzəştlərindən istifadə etməh hüququ, artıq ödənilmiş və yaxud artıq hesablanmış vergi həcminə dair izahat (ərizə ilə) , aparılan vergi yoxlamalarında həmçinin yaranan vergi münasibətləri zamanı bilavasitə özünün iştirak etmək hüququ, (eyni zamanda öz nümayəndəsi ilə də ola bilər), vergi ödəyicisinə vergi yoxlamaları zamanı tərtib edilən protokollar, həmçinin vergi orqanlarının verdiyi qərarların kopyasını götürmək kimi hüquqları vardır. Digər bir tərəfdən, vergi ödəyicisinin ən vacib hüquqlarından biri də, vergi orqanı əməkdaşlarından vergi məəcəlləsi ilə qanunlaşmış müəyyən olunmuş qaydada münasibət göstərilməsini tələb edə bilər. Əgər ki, vergi orqanı vəzifəli şəxsləri, öz vəzifələrindən istifadə edərkən və yaxud da bilərəkdən, vergi ödəyicisinə qarşı qanunda öz əksini tapmadığı halda zidd hərəkət edərsə və yaxud da hər hansısa bir qanun pozuntusu halı baş verərsə, vergi ödəyicisi vergi orqanı əməkdaşını məhkəməyə verə bilər. Vergi ödəyicisinin qanuni maraqları və hüquqları qanunla müəyyən olunmuş qaydada və çərçivədə, Vergi Məcəlləsində və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası ilə qorunur. (VM, 15-ci maddə)

Vergi ödəyicisinin vəzifələri. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi, II Fəsil 16-cı maddəsinə əsasən müəyyən olunmuşdur. Vergi ödəyicisinin başlıca vəzifələrindən biri, qanunla müəyyən olunmuş qaydalar əsasında hesablanmış sanksiyaları, faizlərin və eləcə də vergi miqdarının vaxtında və dəqiq ödəməkdir. Hər bir vergi ödəyicisinin, Vergi Ödəyicisinin Eyniləşdirmə Nömrəsi (VÖEN)

olmalıdır. Vergi Məcəlləsində (VM) müəyyən olunmuş qaydalar əsasında, öz gəliri haqqında vergi orqanlarına vaxtına bəyannamə verməli, eynilə də öz xərclərini göstərməli və həmçinin vergi uçotunu aparmalıdır. Vergi ödəyiciləri, vergi orqanları vəzifəli şəxslərinə vergitutma obyektini haqqında daxil olan qanun pozuntusu haqqında vergi yoxlaması tələb olunması zamanı, vergi orqanı əməkdaşlarının işinə maneəçilik törətməməlidir, tam əksinə yoxlamalar zamanı lazım olan sənədləri, tələb olunan nə varsa vergi orqanı vəzifəli şəxslərinə təqdim etməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məcəllənin 220.10-cu maddəsində də qeyd olunan fəaliyyətləri “Sadələşdirilmiş vergi üzrə sbit məbləğin ödənilməsi”nə görə qəbz almalıdır. (VM, 16-cı maddə)

Vergi öhdəliyi və onun hüquqi tənzimlənməsi. Vergi öhdəliyi vergi ödəyicisinə vergiləmə obyektində ödəməkdə məcburiyyət yarandığı və əldə etdiyi müəyyən bir gəlirin bir qisminin dövlət büdcəsinə ödəmək vəzifəsidir. İstər vergi öhdəliyinin yaranması və ya xud hər hansısa ödənişini yaranması ya da ki, öhdəliklə yaranan hənsısa bir problem yalnız və yalnız vergi Məcəlləsi ilə qanunla müəyyən olunmuş əsaslar əsasında dəyişdirilə və yaxudda tətbiq oluna bilər. Vergi ödəyicisi onun üçün hesablanan vergini ödəməyə başladığı andan, ya da ki vergi uçotunda qeydiyyatdan keçdiyi tarixdən etibarən vergi öhdəliyi yaranmış olur. Vergi ödəyicisi onun üzərinə qoyulan vergi öhdəliyi bir neçə hallarda xitam verilə bilər. Bu hallara misal olaraq, vergi ödəyicisinin vergi borcunu tam ödədiyi halda vergi öhdəliyi qalxmış olur, vergi ödəyicisinin vergi öhdəliyi qanunla müəyyən olunmuş hallarda ortaya çıxan bəzi istisna hallarda, vergi ödəyicisi AR qanunvericiliyə görə ölmüş (vəfat) etmiş kimi qəbul olunduqda, bu zaman həmin şəxsin vergi öhdəliyi, əvvəldən müəyyən olunmuş vərsəlik hüququ kimə verilmişsə onun üzərinə düşür. Həqiqi sürətdə, vergi ödəyicisi, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası əsasında iflas kimi qərar verilərsə bu qərarla mütləq formada məhkəmə qərarı ilə verilməlidir. (VM, 77-ci maddə)

Vergi ödəyicisi üzərində yaranan vergi öhdəliyi elə bir hüquqi öhdəlikdir ki, bu öhdəliyin yerinə yetirilməsi yalnız vergi ödəyicisinin özü tərəfindən olmalıdır, başqa bir ikinci şəxs bu öhdəliyi yerinə yetirə bilməz. Təbii ki, bu qanunun bir

istisnası var ki, əgər ki, vergi ödəyicisi üçün qanunla təyin olunmuş halda başqa hər hansısa bir hal yoxdursa vergi ödəyicisi üzərinə düşən vergi öhdəliyi yalnız Vergi Məcəlləsində göstərilmiş hal və qanun ardıcılığı ilə yerinə yetirilməlidir. Vergi ödəyicisi onun üzərinə qoyulan öhdəliyi yalnız ödəyiciyə təyin olunmuş vaxta və miqdarda vergi borcunu ödədikdən sonra o öz vergi öhdəliyinin yerinə yetirmiş sayılır. (VM, 78-ci maddə)

II Fəsil İXRAC POTENSİALININ FORMALAŞDIRILMASI VƏ İXRACIN KOMPLEKS TƏHLİLİ

2.1. Müasir iqtisadi münasibətlər sistemində ixracın rolu

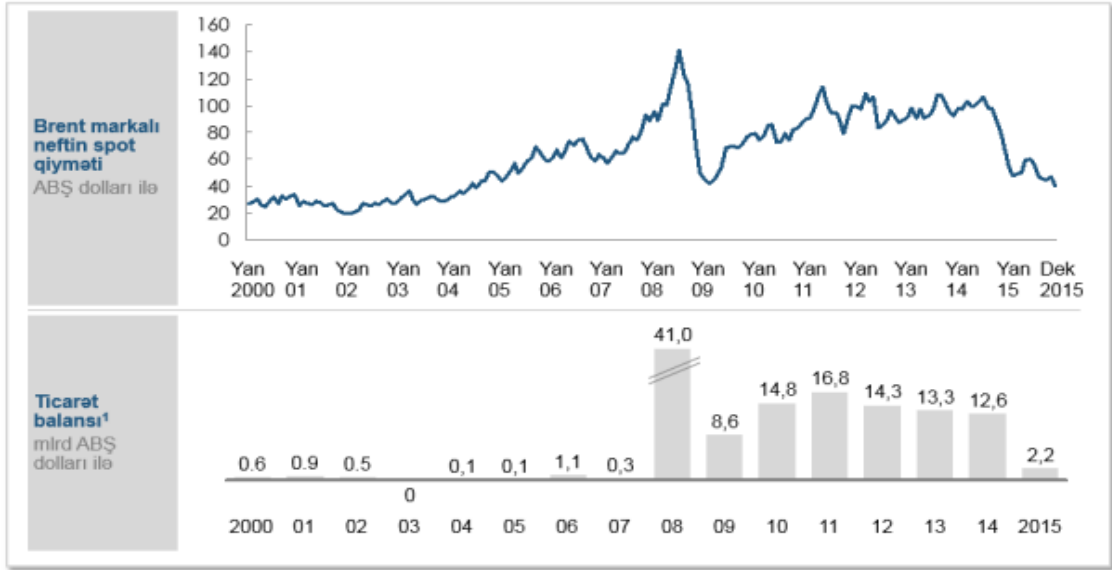
İxracat, davamlı iqtisadi inkişafın reallaşmasında aparıcı rol oynaması səbəbindən inkişaf faktının əvəzolunmaz üsürlərindən birini təşkil edir. İxrac artımı, bir tərəfdən, milli gəliri artıraraq tərəqqini müsbət istiqamətdə təsir göstərəkən, digər tərəfdən valyuta böhranını aşmaq vasitəsilə iqtisadi inkişafa da dəstək olur. Bu səbəblə, ixracın artırılmasına dair səy və siyasətlər, əvvəldən bəri beynəlxalq ticari rəqabətin də əsas faktoru olmuşdur.

Xarici ticarət əməliyyatları, ölkə daxili ticarət əməliyyatlarına görə çox mürəkkəb, daha xərcli və çox diqqət istəyən əməliyyatlardır. Xarici ticarət əlaqəsində tərəflərin hüquq və vəzifələri baxımından hüquqi (qanunvericilik), xarici pul istifadə edilməsi baxımından kambiyo əməliyyatları, daşıma fəaliyyəti baxımından nəqliyyat və sığorta, şirkət və ölkə iqtisadiyyatına təsirlərinin müəyyən edilməsi baxımından mühasibat və maliyyə, bütün bu proseslər zamanı keçirilən konvensiya və prosedurlar baxımından sənədlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. (Kaya.F., 2012 , Turguttopaş.N., 2012)

Milli iqtisadiyyatımızda iqtisadi artımın əsas və önəmli hərəkətverici qüvvələrindən biri də məhz elə xalis ixrac olmuşdur. Bilindiyi kimi neft müqavilələrinin icrası ölkəmizin neft ixracını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır və ölkənin tədiyə balansı göstəricilərini yaxşılaşmışdır. 2011-ci ildə bu göstərici özünün tarixi maksimumuna çataraq 17 milyard ABŞ dollarına yaxın, onun ÜDM-də xüsusi çəkisi isə 25,8 faiz olmuşdur. (www.cbar.az , *tədiyə balansı təhlili*)

Aşağıdakı qrafik və diaqramdan da görüldüyü kimi, brent markalı neftin spot qiyməti 2000-ci ildən 2008-ci ilə qədərki dövürdə artan yol izləmişdir. XXI əsrin əvvəllərində Amerika Birləşmiş Ştatlarında-da baş verən 11,00 sentyabr hadisələrindən sonra ölkəmizin qara qızılı 18,00 ABŞ dollarına qədər ucuzlaşıb. 2002-ci ildən başlayaraqdan neftin qiyməti dünya bazarında nisbətən də olsa qalxmağa başlayıb. Bunun nəticəsi olaraqdan da, neftin qiyməti artmağa başlayıb.

Qrafik 1. Neftin qiymətinin ticarət balansına təsiri



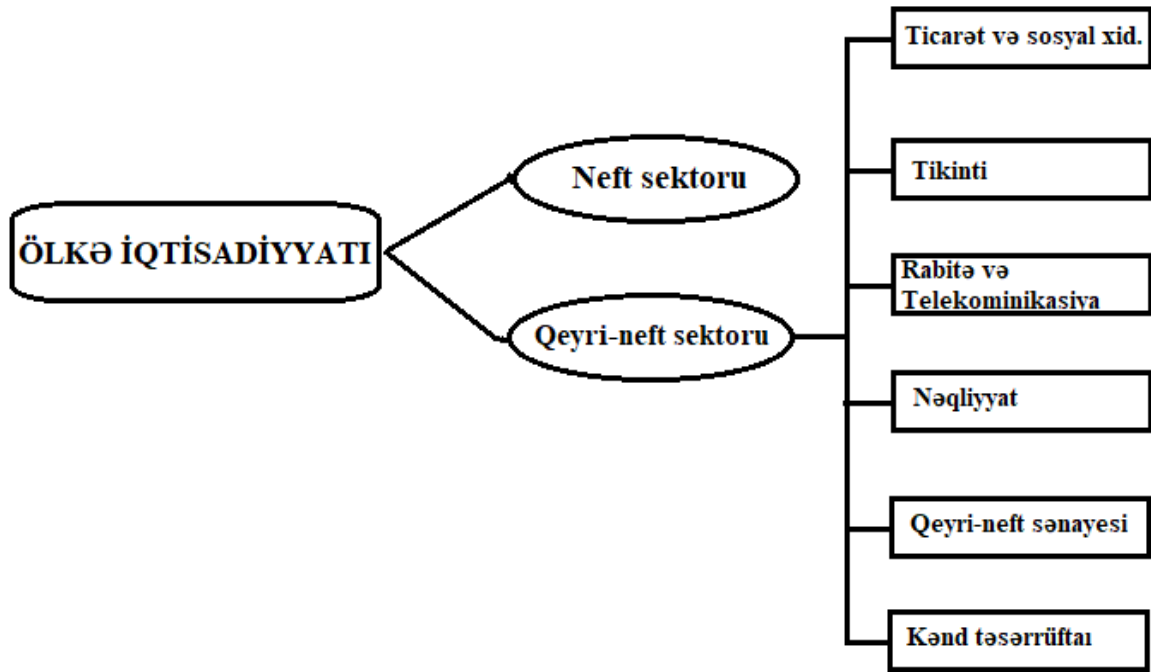
Mənbə : Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, <https://www.cbar.az/> (01.12.2018)

Neftin bu aralıqda sürətlə dəyər qazanmasına səbəb ABŞ və Böyük Britaniyanın İraqa hücumu, Meksika, Böyük Britaniya və İndoneziyada neft istehlakının azalması, İran körfəzində neft hasilatının azalması və həmçinin dünya üzrə neftə tələbat artmağa davam edirdi. Sürətlə davam edən qiymət artımı nəticəsində 29 fevral 2008-ci ildə ilk dəfə “Brent” markalı xam neftin qiyməti 100,00 ABŞ dollarını keçib. Elə məhz bu ilin ortalarında İsrailin İrana hücum edəcəyi ilə əlaqədar olaraq yayılan məlumatlar neftin dəhşətli dərəcədə sürətlə bahalaşmasına səbəb olub. Deçək olar ki, 1 gün ərzində 11 dollar bahalaşan neft 4 iyulda tarixi rekord həddinə çatıb – 143,95 ABŞ dolları qiymətinə qədər yüksəlmişdir.

Dünyada baş verən Qlobal Maliyyə Böhranı, 2008-ci ildə neftin qiymətinin aşırı dərəcədə aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Həmin dövrdə baş verən proseslərin çoxu demək olar ki, çoxunluq etibarilə hazırda baş verənlərə çox oxşayırdı. Milli iqtisadiyyatda ixracın strukturu. Qeyri-neft və Neft ixracındakı müasir vəziyyət və inkişaf istiqamətləri. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyi əldə etdiyi ilk illərdən bəri iqtisadi tənəzzüllə qarşılaşmasına baxmayaraq, 1995-ci ildən başlayaraqdan iqtisadi artım ölkədə bər qərər edilmişdir. Tədqiqatlar nəticəsindən məlum olunmuşdur ki, sözü gedən iqtisadi artımın əsas səbəbi kimi neft sektoruna

tələb olunan investisiyaların və həmin sektorla bağlı olan tikinti işlərinin artmasının payına düşür. Məhz buna görə də, neftdən asılı olmayan və neftdən asılı olan sektorlar arasındakı iqtisadi cəhətdən artım tempi haqqında olan məlumatların toplusu hər iki sektordakı və sahədəki iqtisadi cəhətdən olacaq artımın bərabər sürətli olmadığını, neftdən asılı olmayan sektorda iqtisadi artım tempinin, neft sektorundakı iqtisadi artım tempinə nəzərən nisbətən az olduğu vurğulanmaqdadır (Osman.N, Süleyman.E. və Zeynalov.A., 2013)

Şəkil 2. Ölkə iqtisadiyyatının ümumi sturuktur



Mənbə: Müəllifin əlyazması əsasında hazırlanmışdır.

Hər hansısa bir ölkənin iqtisadiyyatını təhlil edərkən başlıca olaraqdan iqtisadiyyatın strukturuna diqqət yetirmək vacibdir. Ölkəmizin iqtisadi sturukturunu yuxarıdakı kimi bölgü sitemi içərisində təsnifatlaşdırılmışdır: Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının başlıca olaraqdan Neft və Qeyri-neft sektorundan ibarət olduğu məlumdur. Ümumilikdə qeyri-neft sektoru isə 6 əsas qoldan ibarətdir (Ticarət və sosial xidmətlər, Tikinti sahəsi, Rabitə və Telekommunikasiya, Nəqliyyat, Qeyri-neft sənayesi və Kənd təsərrüfatı). Bu qollardan ilkin 4-ü, ticarət sahələri olmadığından ötrü, xarici ticarətdə əhəmiyyət kəsb etmirlər. (Osman.N, Süleyman.E. və Zeynalov.A., 2013)

Qeyri-neft sektorunun başlıca özünəməxsus xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, adı gedən sektorda istehsalın artım sürəti neft sektoru ilə müqayisə olunduğu

zaman, xaricdən yaranan tələbdən o qədər də asılı deyil. (Fasano.U., Vang.T., və King, 2001)

Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, ölkəmizdə qeyri-neft sektorundakı istehsalın real artımı neft sektorundakı istehsalın real artımı ilə müqayisə olunduğu zaman, daha yüksək sürətlə inkişaf etdiyi məlum olmuşdur. (Vəliyev.E., 2005)

İxracat performansına təsir edən funksiyaların arasında aparılan tədqiqatlar uzun zamandan bəri yoxlanılmaqdadır. İxracat performansına ümumi bir dar mənada baxmaq olmaz. Mövzu ilə əlaqəli çoxlu sayda tədqiqat aparılmışdır və ixracat bazar məlumatı ilə ixracat performansı əlaqəsi ümumi olaraq ələ alınmışdır. (Kartal.B., 2006)

Ötən ilin son ayında neftdən asılı olmayan sektoruna dair daha çox malı eksport edən ölkələrin siyahısına birinci yerdə Rusiya (63,8 *milyon* \$) başçılıq edib. Əlavə olaradan bu siyahıda Türkiyə (23,6 *milyon* \$), İsveçrə (12,2 *milyon* \$), Gürcüstan (7,4 *milyon* \$) və İranın (5,4 *milyon* \$) və digər ölkələrin adları var. (Vəliyev.E., 2005)

Dünya ixracatındakı müasir vəziyyət və inkişaf istiqamətləri.

Ümumilik etibarilə, ixracatla bağlı olaraqdan hər hansısa bir ixrac siyasətinin təhlilini aparmaq üçün, ilk öncə bir iqtisadi termin kimi ixracın mahiyyəti başa düşülməlidir və həmçinin beynəlxalq iqtisadi ixrac siyasəti müstəvisində onun rolu tam olaraqdan başa düşülməli həmçinin ixracın rolu düzgün və aydın bir şəkildə dəyərləndirilməlidir. Belə ki, dünya ixracatı özü özlüyündə bir neçə tendensiyalardan ibarətdir. Həmin tendensiyalar tam və başa düşülən bir formada mənimsənildikdən sonra, ixrac siyasəti ilə bağlı elmi mühazirələr irəliləməyə başlayırlar.

İllər keçdikcə, müasirləşən dünyada dünya ölkələrinin arasında rəqabət daha da artmaqdadır amma ki, sözü gedən bu rəqabət arasında ixracın da payının xüsusi çəkisi vardır. Dünya ölkələrinin milli iqtisadiyyatlarında iqtisadi artıma təsir edən başlıca amil ixracdır. Bəzi ölkələrin milli iqtisadiyyatlarında isə bu amil əks-təsir göstərməkdədir. İnkişaf etmiş ölkələrin və həmçinin bəzi keçid dövrünü yaşayan

ölkələrin milli iqtisadiyyatları ənənəvi olaraqdan istehsal amillərindəki fərqlilik və yaxud da resurslar (təbii) üzrə monopoliya kimi nisbi üstünlüklərindən istifadə edirlər. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarında isə, həmin iqtisadiyyatın xarici ticarətin fəal qüvvəsi kimi innovativ prosesləri və informasiya-kommunikasiya sahəsindəki başçılığı, istehlakçı istəklərini (tələbini) vacib edən sahələr çıxış edir. Belə bir vəziyyətdə, xarici ticarətin ölkənin iqtisadi artım, iqtisadi inkişaf kriteriyasındakı vacibliyinin yetəri qədər tədqiqat aparılmadığını başlıca olaraq nəzərə çatdırmaq lazımdır. Müxtəlif iqtisadçılar arasında iqtisadi artımın ixraca müdaxilə etməsi və yaxud da ixracın artırılmasındakı dəyişikliyin ölkə iqtisadiyyatındakı dəyişikliyə (daha doğrusu inkişafa) təkan verməsi ətrafında geniş miqyaslı düşüncələr və fərziyyələr o məqama gətirib çıxarır ki, bu günkü gündə belə hər hansısa bir fikir vahid bir formada təsdiq olunmuş və həmçinin qəbul olunmuş formada qəbul edilməyibdir (Bağırılı.A., 2016).

Xarici ticarətin bir ünsürü olan ixracat ümumi tələbin bir funksiyası olduğundan ixracata milli gəlir arasında müsbət bir əlaqə vardır. İxracata əsaslanan xaricə açıq bir böyümə strategiyasında ixracın ÜDM içindəki payının yüksəldilməsi, milli gəlirin sürətli böyüməsini təmin edir (Kaya.Z., Şahin.L., 2003).

Xarici ticarət ilə böyümə arasındakı münasibəti tədqiq edən işlərdə idxalın artıma təsir etdiyini müdafiə edənlərdən daha çox ixracın böyümə üzərində təsirli olduğunu müdafiə edənlərin əksəriyyəti daha çoxdur. Buna görə də qloballaşma axınının genişlənməsi ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin bir çoxu idxalın böyümə modeli və siyasətləri yerinə, ixracata əsaslanan xaricə açıq böyümə modelini və siyasətlərini mənimsəmişlər (Kaya.Z., Şahin.L., 2014).

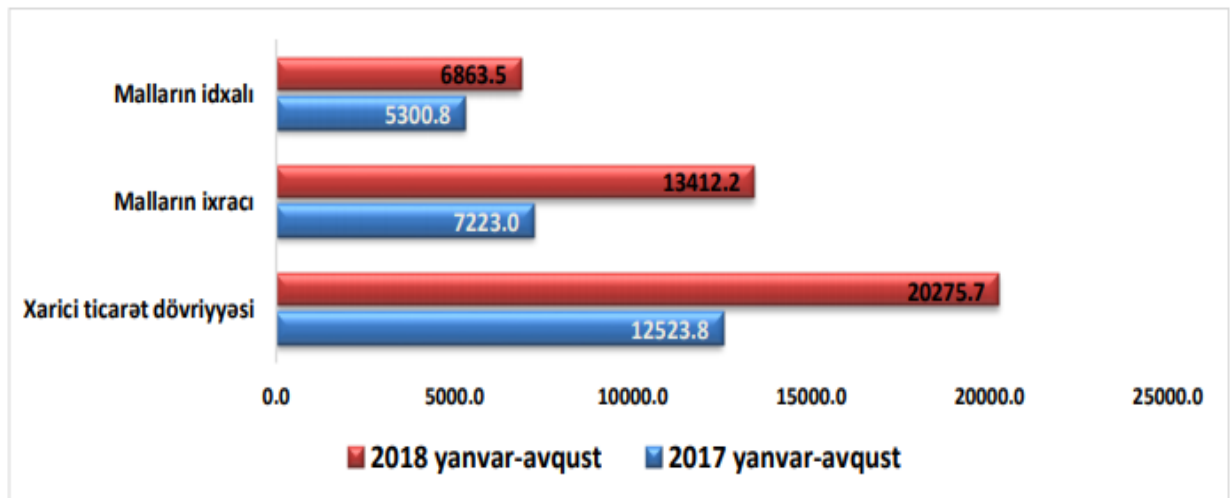
Xarici ticarət əmtəələrin, xidmətlərin və kapitalın milli sərhədlər xaricinə çıxmasıdır. Xarici ticarət idxal və ixrac - deyə ikiye ayrılır. İxracat yolu ilə ölkəyə valyuta girərkən, idxal vasitəsilə də ölkədən valyuta çıxır. Bu səbəblə ölkələrin iqtisadiyyatlarını gücləndirmələri üçün ixraclarını artırmaları lazımdır. İqtisadi artım isə ölkədə istehsal olunan mal və xidmət miqdarının artırılmasıdır. Başqa sözlə, bir ölkədə adam başına düşən ÜDM-nin artırılmasıdır (Ersoy.A., 2015). Məsələn belə bir nümunə, 2014-ci ildə sektorlar etibarilə ixracatda ən mühüm

müəyyənədicə amil ticarətə məsələ olan malların qiymətlərindəki geriləmələr olub. 2014-ci ildə neft, təbii qaz, metal məhsulları, kənd təsərrüfatı xammallar və qida ilə metal qiymətlərində geriləmələr baş vermişdir. Bu qiymət geri çəkmələrinə bağlı olaraq bu sektorlardakı ixracatlarda da azalmalar ortaya çıxmışdır.

Xarici ticarət dövriyyəsinə vəziyyət və təhlili.

Azərbaycan Respublikası 2018-ci ilin əvvəlki 9 ayı müddətində ishlekçilərə istehlak bazarında satılmış olan əmtəələrin həmçinin istehlakçılara göstərilən xidmətlərin ümumi həcmi əvvəlki ilə müqayisə aparıldığı zaman 2.8 faiz artım olduğu görülür. Rəqəmlə ifadə olunarsa 33474.2 milyon Azərbaycan manatı olmuşdur. 2018-ci il ilə müqayisədə bu ilə nəzərən ötən ildə ilk səkkiz aylıq bir müddətdə əhaliyə göstərilən xidmətlərin ödənişli əsaslarla olması həcmi 2.6 faiz artmışdır. Həmin ilin ilk 7 ayında isə ölkə əhalisi ticarət şəbəkəsindən 13.1 mlrd AZN-lik ərzaq olmayan mallar almış və bu məlumatların miqdarı əvvəlki ilin həmin intervalı ilə müqayisəyə uyğun olaraqdan 2.1 faiz və 3.3 faiz çoxalmışdır.

Qrafik 2. Xarici ticarət dövriyyəsi (milyon AZN)



Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, www.cbar.az (05.12.2018)

Şəkil 3-də nəzər salındığı zaman, 2018-ci ilin yanvar – avqust aylarında, 2017-ci ilin yanvar – avqust ayları ilə müqayisədə Xarici ticarət dövriyyəsinə əsaslı bir formada fərq olduğu (müsbət istiqamətdə) görülməkdədir.

Xarici ticarət dövriyyəsinin isə, onun daxilində olan malların idxalı və malların ixracından ibarətdir. 2017-ci ilin ilk yeddi ayında ölkədə idxal olunan əmtəələrin ümumi həcmi 5300.8 mlyn AZN olmuşdur ama bu rəqəm 2018-ci ilin ilk yeddi ayı ilə müqayisə olunarsa, 1.29 dəfə artığı görülməkdədir. Eyni ilə də,

malların ixracında 2017-ci ilin ilk yeddi ayında bu rəqəm 7223.0 mlyn AZN olmuşdur. 2018-ci ilin ilk yeddi ayı ilə müqayisə olunarsa 1.85 dəfə artmışdır. Ümumilikdə xarici ticarət dövriyyəsi isə, il ərzindəki ölkə daxilində malların ümumi idxalı və malların ümumi ixrac cəmindən ibarətdir.

2.2. Azərbaycanın strateji məhsullar ixracının təhlili

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində genişmiqyaslı neft və qaz ixracı strategiyası sahəsində və xüsusilə bu sahəyə əhəmiyyət verilməsi, Rusiyanın maraqlarına əks təsir edir. Lakin bütün bu ziddiyyətlərə baxmayaraq Azərbaycan Respublikası Avropa Birliyi üçün vacib hesab olunan “*Cənub dəhlizi*” layihəsində xüsusilə iştirak edəcəyi haqqında məlumat vermişdir. 2011-ci ilin əvvəlində yanvar ayında isə Avropa Komissiyasının prezidenti Barrozonun Bakı səfəri ərəfəsində imzalanılıb hazırlanan “*Cənub qaz dəhlizi*” barəsində Birgə Bəyannamənin AP-də öz təsdiqini tapması buna bir nümunədir.

İxrac rejimi və xarici investisiyaların cəlb edilməsi, Azərbaycan Respublikası milli iqtisadiyyatda malların ixracı Gömrük haqqında qəbul edilmiş Məcəllə (Gömrük Məcəlləsi) və Azərbaycan Respublikasının qanunla müəyyən olunmuş qaydada başqa qanunvericilik aktları ilə müəyyən olunur və həmçinin həmin qanunuyğunluqlar əsasında tənzimlənərəkdən həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası daxilindəki hər hansısa malların gömrük əhatəsindən həmçinin gömrük hüddudlarından qıraqda daimi saxlanması üçün daşınılması nəzərdə tutulmuş ölkə daxili mallar ixrac gömrük proseduru altında nizamlanılır (Gömrük Məcəlləsi, 127-ci maddə).

Azərbaycan Respublikası daxilindəki xarici mallar gömrük ərzisindən xaricə aparıldıqda, gömrük ərzisindəki gömrük orqanları həmin xarici malların rəsmiləşdirilməsinin ixracın tətbiq edirlər və bundan savayı səlahiyyətli gömrük orqanının əməkdaşları gömrük orqanlarına təqdim edilmək üzərə həmin xarici mallar barəsində təkrar ixrac bildirişi verirlər. (Gömrük Məcəlləsi, 128-ci maddə)

Məhsulun ixraca istiqamətlənmiş formada keyfiyyətli və beynəlxalq standartlara və bazar şərtlərinə uyğun şəkildə istehsal edilməsindən, xaricdə

satılması, reklam və təqdimatının keçirilməsi, xarici ticarətinin həyata keçirilməsi, ən uyğun qablaşdırma və nəqliyyat formasının seçilməsi, ixracatçının ölkəsindəki xarici ticarət qanunvericiliyini bilərək vaxtında lazımi əməliyyatları başa çatdırması və məhsulun istənilən yerə vaxtında təqdim olunmasına qədər uzanan müxtəlif mərhələlərdən keçərək baş verir (Kaya.F., 2011).

Azərbaycan Respublikası milli iqtisadiyyatı, ölkə iqtisadiyyatına birbaşa olaraq xarici investisiyaların cəlb edilməsi sahəsində əhəmiyyətli və verimli uğurlar, nəticələr qazanmışdır. Həmçinin eyni ilə də vurğulamaq lazımdır ki, milli iqtisadiyyatda adam başına düşən xarici investisiyaların həcminə görə ölkəmiz yalnız Milli Dövlətlər Birliyində (MDB) deyil, həmçinin Şərqi Avropa ölkələri arasında liderlik statusu daşıyan təbəqələrdən birini tutur.

Azərbaycan Respublikası milli iqtisadiyyatında neft ixracından əldə olunan gəlirlərin istifadəsi siyasəti makroiqtisadi stabilliyin ərsəyə gətirib saxlanılması əsasında ölkə daxilində neft olmayan digər sektorların inkişafının maksimal potensial nəticə əldə edilməsində və reallaşdırılmasına istiqamətləndirilməlidir. Milli iqtisadiyyatda neft ixracından əldə olunan gəlir strategiyasının uzunmüddətli dövrdə makroiqtisadi verimliliyi həmin gəlirlərin istifadə olunması zamanı kapital həmçinin sosial istiqamətli xərclərin maksimal trayektoriyalarının istiqamətləşməsi ilə müəyyənləşdirilir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafının müdafiə olunmasının vacib şərti kimi neft ixracından əldə olunan gəlirlərin istifadəsi mərhələsinə ilk növbədə kapital və infrastruktur istiqamətli xərclərə əhəmiyyət verilməlidir (Kaya.F., 2011).

Neft və qaz strateji məhsullarının ixracının mövcud vəziyyəti və dinamikası.

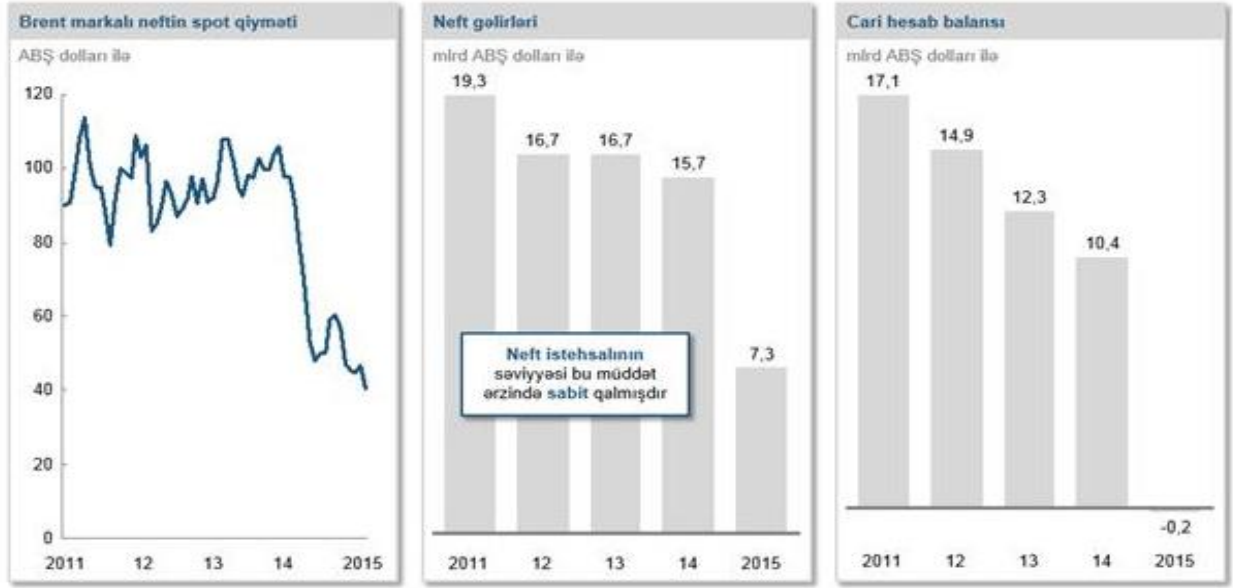
Milli iqtisadiyyatda iqtisadi artımın ən vacib canlandırıcı və hərəkətə gətirici amillərdən biri də məhz xalis ixrac olduğu dəfələrlə sübut olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrlə neft müqavilələrinin imzalanması və onların tətbiq edilməsi ölkəmizin neftinin ixracını əhəmiyyətli həcmdə artırmışdır. Həmçinin, milli iqtisadiyyatımızda tədiyyə balansı nəticələrini müsbət istiqamətdə formalaşdırmışdır. 2004-cü ildə hal-hazırdakı baş verən əməliyyatlar üzrə hesab 5.8

mlrd. ABŞ dolları dərəcəsinə kəsrimiz var idisə, indisə bu rəqəm 2005-ci ildən başlayaraqdan həmin kəsir profistlə, yəni müsbət saldo ilə əvəzlənmişdir. Cari əməliyyatlar üzrə müsbət profist yaranandan 2014-cü ilə qədərki bir 9 illik müddətdə cari əməliyyatlar bölgüsü profisti kumuliyatıf olaraqdan 110,00 mlrd. ABŞ dolları səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir. Həmin 9 illik müddətin ortalarında, 2011-ci ildə cari əməliyyatlar bölgüsü özünün tarixi maksimum həddinə çatmışdır və 17 mlrd. ABŞ dollarına yaxınlaşan bir hesab əmələ gəlmişdir. 2014-cü ilin sonraları və 2015-ci ilin əvvəllərində neftin qiymətli önəmli bir dərəcədə aşağı düşmələr başladı. Həmin dövrün əvvəllərində dünya bazarında “Brent” markalı neftin dəyəri bir öncəki il ilə müqayisə edildiyi zaman 44 % enmiş, sözü gedən həmin dövrün axırlarına isə “Brent” markalı neftin dəyəri 62,00 ABŞ dolları dəyərində olmuşdur. Dünya bazarında neftin qiymətləri ilə bərabər Azərbaycan Respublikasının əsas ticarət tərəfdaşları olan ölkələrdə neftin iqtisadi aktivliyinin azalması həmçinin milli valyutaların dəyərdən düşməsi də Azərbaycan Respublikası milli iqtisadiyyatına mənfi istiqamətdə təsir etmişdir. Bundan başqa maliyyə-bank bazarında etibarsızlığın artması, insanlar arasında psixoloji gərginliyin çoxalmasına səbəb olmuşdur. Baş verən bu dəyişikliklərlə əlaqədar olaraqdan, yeni formalaşmış iqtisadi reallıqların ölkəmizin milli iqtisadiyyatına neqativ istiqamətdə olan təsirlərini ən aza düşürmək, ölkə daxili və ölkə xarici balansını korreksiya etməklə nizamlamaq, makroiqtisadi sabitliyi qoruyub saxlamaq ölkəmizin başlıca məqsədlərindən biri olmuşdur. (Mehraliyev.İ., Abduləzimov.Ə., 2008)

Dünya bazarında korreksiya edən bu dəyişikliklərlə əlaqədar olaraqdan, neftin aşırı dərəcədə qiymət itirməsi ölkədəki xarici balansın ən yüksək təsir altına düşmüş iqtisadi halqa olaraqdan qiymətləndirilmişdir.

Ümumi olaraqdan 2015-ci ildə ölkədəki xarici əmtəə dövrüyyəsi, bir əvvəlki il ilə müqayisə olunduğu zaman 33,1 % azalma, təqribən 20.7 mlrd. ABŞ dolları dəyərində, 2016-cı ilin ilk doqquz aylıq bir dövr ərzində bir öncəki ilin ilk doqquz aylıq bir dövrü ilə müqayisəsi 25 % azalma olmuşdur, buda 11.4 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Qrafik 3. Neft qiymətlərinin neft gəlirlərinə və cari hesab balansına təsiri



Mənbə: ARHADR “Ekonomist” jurnalının analitik şöbəsi. (06.12.2016)

Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatında başlıca olaraq sənaye və ixrac potensialında energetika və yanacaq komponentləri başlıca yer tutmaqdadır. Bu günkü gün ölkəmiz dünyada həm dənizdən neft çıxarılması həm də ki qaz mədənlərinə lazım olan xidmətləri göstərə bilir. Həmçinin də adı keçən bu xidmətlər əsasında müasir infrastrukturunu və yüksək dərəcədə qabağa getmiş iqtisadi sənayesi olan müasir bir dövlətdir. Qədim Sovet İttifaqının mövcud olduğu illərdən bəri Azərbaycan dənizdən neftin çıxarılması və təbii qaz yataqları ilə xidmətləri təmin etmək üçün xüsusi pay düşürdü. Keçmiş illərdən bəri öz təbii neft yataqları və qaz mədənləri ilə Azərbaycan dünya iqtisadiyyatında öz mövqeyini qoruyub saxlamışdır. Bu günkü gün Azərbaycan Respublikasında neft sənayesindən əldə olunan neft avadanlıqları və ləvazimatlarının hazırlanmasında həmçinin də lazım olan xidmətlərin göstərilməsində öz əməyini və biliyinin təklif etməyə hazır olan yüz minlərlə məşğul olmayan mühəndislərə var və həmçinin yüksək inkişaf etmiş fəhlələr yaşayır.

Ümumiyyətlə, Respublikamızın milli iqtisadiyyatında neft emalı sahəsində həmçinin də təbii qaz yataqlarındakı mövcud vəziyyət Azərbaycanın neft və qaz sənayesi ixracında qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatmaq üçün bütün lazım olan vasitələrin mövcudluğu aşkar görülür. Həmçinin, beynəlxalq dünya bazarında neft

avadanlığı və təbii qaz ixracı ilə ixrac ticarətinin verimli formada idarə etmək üçün formalaşmış potensial vardır (Mehrəliyev.İ., Abduləzimov.Ə., 2008).

Neft-qaz ixracındakı baş verən fəaliyyətlərdə başlıca məqsəd – Azərbaycan Respublikası sərhədlərindən, həmçinin Azərbaycan Respublikası sərhədləri kənarı və Xəzər dənizi (*gölü*) ümumi ərzisinin Azərbaycan Respublikasına aid olan hissəsi xaricində fəaliyyət göstərən neft-qaz prosedurları və prosedurlarla bağlı olan hər hansısa fəaliyyət ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikası ərzisində bəzi mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi, xidmət verilməsi, idxalat və ixracat fəaliyyətlərinin baş verməsi və bütün bunlarla əlaqədar olaraqdan hər hansısa malların, görülməli işlərin və xidmətlərin təqdim olunmasıdır. (Mehrəliyev.İ., Abduləzimov.Ə., 2008)

İxracat məqsədi üçün neft-qaz əməliyyatlarının vergi rejimli hüquqi aspektləri - qısa xülasəsi haqqında bildirmək istədim ki, ixracat məqsədi neft-qaz əməliyyatlarının ilə bağlı olaraqdan podratçılar (malgöndərən) və subpodratçılar (malgöndərənə bir başa və yaxud da hər hansısa bir vasitə ilə müqavilə əsasında ixrac məqsədli bağlı olaraqdan neft-qaz fəaliyyəti haqqında malları sifariş edən) qanunla müəyyən olunmuş qaydada ödəməkdə məcbur olduqları vergiləri bu qanunda nəzərdə tutulmuş qaydalar əsasında və bu qanunda nəzərdə tutulmuş dərəcələr əsasında ödəyirlər.

Əlavə olaraqdan, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə qanunla müəyyən olunmuş qaydada nəzərdə tutulmuş həmçinin bu Qanunla öz əksini tapmayan vergilər Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə qanunla müəyyən olunmuş qaydada və dərəcədə öz əksini tapır.

2.3. İxrac potensialinin formalaşdırılması, gücləndirilməsi və onun hüquqi aspektləri

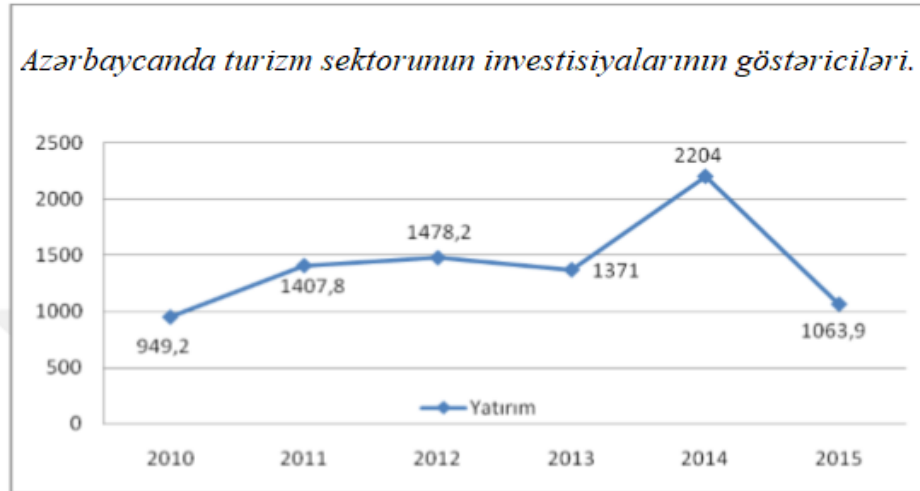
İqtisadiyyatı neftdən asılı olan hər bir ölkə üçün qeyri-neft sektorunun inkişafı çox vacibdir. Qeyri-neft sektorunun inkişafı ölkədə istehsal olunan məhsulların miqdarını, yəni ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artımını nəzərdə tutur. ÜDM-in artımı ölkənin gəlirlərini artırır və insanların rifahı artır. Bu səbəbdən bəzi iqtisadçılar bu sahənin inkişafından danışdılar və bu sahənin ölkənin iqtisadiyyatı üçün həyati əhəmiyyətini qeyd edilir (Dünyamalıyev, 2015, Asgarov.A., 2017).

Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının gücləndirilməsi yalnız dövlətin iqtisadi siyasəti və nizamlaşdırma mexanizmlərinin yaradılması, tətbiq olunması ilə məhdud deyil. Burada, ilk növbədə, qeyri-neft sektorunun ayrı-ayrı sahələrinin potensialının qiymətləndirilməsi, təbii ehtiyatların səmərəli emal şəbəkəsinin yaradılması və digər amillər nəzərə alınmalıdır. Azərbaycanlı alimlər bu vacib məsələni qeyd etdilər. Bu elm adamlarından biri olan C. Sultanov milli iqtisadiyyatın inkişafı ilə iqtisadiyyatın digər sektorlarında ixrac potensialının səmərəli istifadəsinin bir-birinə birbaşa bağlı olduğunu ifadə edir. Bir digər tədqiqatçı R.Melikov qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsinin lazım olduğunu ifadə etmişdir. Müəllif bu proseslərdə müxtəlif tənzimləmə üsulları olan investisiya, kredit, büdcə, vergi və başqa mexanizmlərdən daha təsirli istifadə edilməsinin vacibliyini qeyd etməklə, qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsində sənayenin prioritet sahələrinin inkişaf etdirilməsi strategiyasının hazırlanmasının təsirli olacağını ifadə etmişdir (Dünyamalıyev, 2015, Asgarov.A., 2017).

2009-cu ildə turizm sektorunda 949,2 milyon Azərbaycan sərmayəsi qoyulmuş, 2015-ci ildə bu göstərici 1 milyard 63 milyon 9 min manat təşkil etmişdir. Bu, sərmayələrin təxminən 12% artdığını göstərir. 2014-ci ilin ən yüksək turizm sərmayəsi ilə qeyd edildi. 2014-cü ildə turizm investisiyaları 2 milyard 204 milyon manat təşkil etmişdir. Ölkənin bir çox digər sahələrində olduğu kimi, sonradan turizm investisiyalarda məhdudiyətlər olmuşdur ki, bu da təbii olaraq ölkəyə gələn turistlərin sayına salınıb. 2016-cı ilin sonundan etibarən turizm

sektorunun inkişafı istiqamətində atılan addımlar bu sektorun ölkədə inkişafına gətirib çıxarmışdır.

Qrafik 4. Azərbaycanca turizm sektorunun investisiyalarının göstəriciləri.



Mənbə: Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az (08.12.2018)

İxrac potensialının formalaşmasının və gücləndirilməsinin
özünəməxsus xüsusiyyətləri və ixrac potensialını formalaşdırılması:

Ümumilikdə, Xəzər ətrafı bölgələr (Azərbaycan Respublikası, Tükmənistan Respublikası, Qazağıstan Respublikası, Rusiya Federasiyası və İran İslam Respublikası) 10 mlrd. barel (1 barel=159 litr) öz sübutunu tapmış formada neft yataqları ehtiyatına malikdir. Təqribi formada neft ehtiyatlarının ümumi həcmi 233.3 mlrd. bareldir. Adları qeyd olunan bu Xəzər ətrafı ərzilərin təsdiqlənən təbii formadakı qaz ehtiyatları həmçinin, təqribi olaraq nəzərə alındıqda 170.1 Tcf (*trilyon cubic feet*)-dir. Özbəkistan Respublikasını da bu siyahıya əlavə edəcək olarsaq bu regionun təqribi formadakı təbii qaz yataqları 293.3 Tcf olacaqdır.

Həmçinin bir məsələ də xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır ki, xəzər regionundakı hidrokarbon ehtiyatlarındakı zənginliklə əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikası neft və eyni zamanda təbii qaz yataqları xüsusi şəkiliyə sahibdir. Həmçinin, bu fərqləndirici potensial ilə əlaqədar olaraq dünya payında çox fərqli qiymətləndirmə payına sahibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, milli iqtisadiyyatın inkişafında mühüm nöqtəyi nəzərə özündə vacibliyini əks etdirən olduqca vacib xüsusiyyətlərdən ibarət olan vəzifələrin tətbiq edilməsi həmçinin

həmin vəzifələrə sistemli yanaşılması və sözü gedən proseslərdə təsirli, verimli və işlək olan mexanizmlərin tətbiqi olduqca vacibdir (Süleymanov.E., Nuri.O., 2016).

Dövlət, milli iqtisadiyyatdakı inkişafı və ölkə rifahını təmin etmək üçün, sadəcə olaraqdan siyasi və həmçinin iqtisadi cəhətlərinin təyin etməklə bu məqsədə çata bilməz. Dövlət milli iqtisadiyyatın inkişafında öz siyasi və iqtisadi olan prioritet istiqamətlərini həmçinin bu prosesə vaciblik təşkil edən prinsipləri və xüsusiyyətləri qoruyub saxlamalı, iqtisadiyyatdakı milli maraqlar əhatəsində olan inkişafının konseptual əsaslarının təmin etməli, prioritet fəaliyyətlərini təyin etməli və nəhayət həmin müəyyən olunan prioritet istiqamətlərin tətbiq olunmasının səmərəli bir formada olmasının mexanizmini hazırlamalıdır. (Süleymanov.E., Nuri.O., 2016)

Günümüz müasir dövründə, yəni ki, dünyada baş verən qloballaşmanın hər bir sahəsində, hər bir şəraitdə ola biləcək tendensiyalara qarşı düzgün və adekvat dövlət modelinin hazırlanması, dövlət tərəfindən formalaşdırılması və həyata keçirilməsi planlaşdırılan tənzimləmə mexanizmlərinin tutarlı olması tələb olunur.

Qeyd olunan bu istiqamətlər və hədəflər üzərinə, dövlətin milli iqtisadiyyatında ola biləcək planlaşdırılmış inkişafı üçün prioritet və uzun müddətli vəzifələrinin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakı qeyd olunanlar ola bilər:

→ Milli iqtisadiyyatın inkişafında insan kapitalına xüsusi önəmin verilməsi və onun inkişafı istiqamətində işlərin aparılması;

→ Milli iqtisadiyyatda ölkə daxilindəki strukturda dəyişikliyin edilməsi, həmçinin maliyyə risklərinin azaldılması və eynilə də kapital riskini azaltmaq lazımdır. Kapital riskini azaltmaq üçün isə kapitalın və investisiyanın müxtəlif sahələr üzrə bölüşdürülməsi (*diversifikasiya*) lazımdır;

→ Milli iqtisadiyyatda iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması istiqamətində işlərin görülməsi üçün lazım olan hədəflərin müəyyən olunması və tətbiqi. Qeyd etmək lazımdır ki, milli iqtisadiyyatda qeyri-neft sektoru üçün ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi, dövlətin bu sahənin inkişafı üçün öz dəstəyinin göstərilməsi üçün cari iqtisadi sektor ilə onun reallığı

qiymətləndirilməlidir və ixrac potensialının stimullaşdırılması sahəsi üzrə dövlətin nizamlayıcı tərəfləri inkişaf etdirilməlidir və s. (Süleymanov.E., Nuri.O., 2016)

Onuda qeyd etmək lazımdır ki, milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafında qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının öz çəkisinin çoxalması, dünya ticarət bazarında ixracın rolunun çoxalması ilə xüsusi ilə əlaqəlidir.

1990-cı illərdən başlayaraqdan fənya ticarət bazarında ixracın payı xüsusi bir çəki ilə 2008-ci ilə qədər artmağa davam etmişdir. Amma, 2008-ci ildə başlayan və dünyaya öz təsirini göstərən “Böyük böhran”-nın təsirinin nəticəsi olaraqdan 2008-ci ildə dünya ticarət bazarında ixracın xüsusi çəkisi azalmağa başladı. 2009-cu ildən başlayaraqdan ixracın artım tempi sürətlənməyə başlamışdır (Süleymanov.E., Nuri.O., 2016).

Digər bir vacib məsələ isə, dünya bazarındakı mallar üzrə ixrac sturukturuna nəzər salsaq, 2013-cü ildən başlayaraqdan və 2014-cü ilə qədər davam edən bir müddət ərzində, hazır bir formada ixrac olunan, maşınların həmçinin bəzi avadanlıqların ixracdakı xüsusi çəkisi asalmışdır. Amma bunun tam tərsi olaraqdan isə, yanacaq məhsullarının və eyni ilə də mineral təbii suların , yəni ki, xammal resurslarının dünya ixrac payındakı xüsusi çəkisi 0.6 faiz artıbdır.

Aşağıdakı cədvəldə isə, 2013 – 2014-cü illər intervalındakı dünya ixracındakı malların ümumi strukturunu əks etridən (*faizlə*) cədvəl göstərilmişdir:

Cədvəl 1. Dünya ixracındakı mallar üzrə ümumi sturuktur bölgüsü (*faizlə*):

No	İxracın sturuktur	2013	2014
	<i>İxrac -Cəmi</i>	100	100
1	Kənd təsərrüfatı malları	8.8	9.3
2	Ərzaq	6.9	7.6
3	Yanacaq və mineral sular	13.7	22.5
4	Yanacaq	10.8	17.8
5	Emal edilmiş əlvan metallar	2	2.3
6	Hazır məhsullar	74.9	64.6
7	Maşınlar, nəqliyyat vasitələri	41.9	32.3

Mənbə: Məlumatlar, müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. (A.Şəkərəliyev, Q.Şəkərəliyev, 2014)

Yuxarıdakı cədvəldəki məlumatlara nəzərə salarsaq, 2013 – 2014-cü illər arasındakı bir dövrdə, ixracın xüsusi çəkisindəki əsas payı yanacaq və mineral sular götürür. Ama yanacağın ixracının xüsusi çəkisi digər ixrac olunan mallara

nisbətən daha çoxdur. Hazır məhsulların dünya ixrac payındakı struktural mövqedə, daha yeksək bir faiz tutması isə, bilavasitə olaraqdan, həmin məhsulların hazırlanmasında, xüsusi olaraqdan əmək tələb olunur və bununla yanaşı xüsusi hazır malların hazırlanmasına hər hansısa bir vəsait tələb olunur. (Şəkərəliyev.A., Şəkərəliyev.Q., 2016)

Avadanlıqların, avtomobillərin və ümumi nəqliyyat vasitələrinin dünya ixrac strukturunda Cənubi Koreyanın xüsusi payı vardır.

İxrac potensialının formalaşdırılmasına və gücləndirilməsinə xidmət edən qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf istiqamətləri.

Ölkənin milli iqtisadiyyatı daxilində neftdən asılı olmayan qeyri-neft sektoru üzrə potensialın artırılması, həmçinin qeyri-neft sektoru infrastrukturunun müasir dövrün tələbləri ilə uyğunlaşdırılması və dünya ticarət bazarına uyğun bir formada rəqabətə dözümlü olan ixrac məhsulları istehsal etmək üçün, o gücü özündə formalaşdıran sənaye sahəsinin formalaşdırılması və həmin sektorun inkişafının təmin olunması vacibliyi bir tərəfdən ölkənin daxili stabil iqtisadi inkişafının digər bir tərəfdən isə dünya ixrac bazarında rəqabətə dözümlü bir inkişaf seyrinin əmələ gətirilməsi tələbləri ilə əlaqədardır (Şəkərəliyev.A., Şəkərəliyev.Q., 2016).

Müasir dünyada ticarət bazarında qloballaşmanın getdikcə artığı bir mühitdə təsərrüfat sisteminin beynəlxalq sayılan kapital bölgüsünün daha da diqqət mərkəzində olması mərhələləri sürətlənməkdədir. Sözü gedən belə çətin şəraitdə hər hansısa bir milli iqtisadiyyatın inkişafından söz getməsi üçün ya da ki, inkişafının ən yüksək bir formada modelləşdirilməsi, ölkədəki milli qisadi tərəfdaşlıqların qorunub saxlanılması, iqtisadiyyatda iqtisadiyyatın kağıtal və investisiya riskinin azaldılması üçün kapitalın və investisiyanın bölüşdürülməsi, ümumi bir formada isə iqtisadiyyatın xammaldan və eləcədə təbii resurslardan faydalanmağının məcburiyyətinin azaldılmasına oxşar vacib vəzifələri aşkar olunur (Şəkərəliyev.A., Şəkərəliyev.Q., 2016).

İxracın ən yüksək formada beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya perspektivliyinə aşağıda qeyd olunan başlıqlar aid edilə bilər:

→ Beynəlxalq iqtisadi sistemlərin birləşməsi;

- İxracın sürətləndirilməsi;
- İxracın kapital riskinin azaldılması;
- Xarici ticarət haqqında əsas fikirlərin məcmusu;
- İxracın qanunla müəyyən olunmuş qaydalar əsasında təşkili;
- İxracın nizamlanması qaydaları;

Ümumi bir formada baxış keçirildikdə isə, ixrac potensialının perspektivliliyini artırmaq üçün bir sıra elementlərdən və bəzi nizamlayıcı vaistələrdən istifadə olunur.

Cədvəl 2. İxracat potensialının tənzimlənməsi

Metodları	Nizamlama elementləri
Hüquqi	Qanunlar
	Normativ aktlar
	Dövlət proqramları
	Konsepsiyalar
	Strategiyalar
İnzibati	Kvotalar
	Lisenzialaşdırma
İqtisadi	İxrac strukturunun inkişafı
	Vergi güzəştləri
	İxrac-ticarət zonalar
	İxrac-sənaye məhəlləri
Birbaşa	İxracatçıların rüsumdan azad edilməsi
	İxracın güzəştli kreditləşdirilməsi
	Dövlət sifarişi
Dolayı	Vergi dərəcələri
	Gömrük rüsumları
	Kredit-pul amili

Mənbə: Məlumatlar müəllif tərəfindən hazırlanmışdır (Abbasov.İ., Əliyev.T., 2017).

Cədvəldən də göründüyü kimi, ixrac potensialı bir sıra metodlardan və bəzi tənzimləyici elementlərdən ibarətdir. Bu potensialın tənzimlənməsində istifadə olunan metodlar hüquqi, inzibati, iqtisadi, bir başa və vasitəli olmaqla beş başlıq altında qruplaşdırılmışdır. Hər bir metod isə özünün təbəçiliyində cəmləşdirilən bir neçə elementdən ibarətdir. (Abbasov.İ., Əliyev.T., 2017). Hüquqi metodların tərkibində olan elementlər ixrac potensialının qanunla müəyyən olunmuş hüquqi qaydalar əsasında inkişafı, həmin qanunların özlüyündə bir neçə aktlardan ibarətdir. Bir neçə dövlət proqramları, konsepsiyalar və strategiyalardan ibarətdir. İnzibati metodda kvotalar və lisenziyalardan ibarətdir. İqtisadi metodda ixrac potensialını əmələ gətirən ixrac strukturunun inkişafı, tətbiq olunan vergi güzəştləri, ixraca

istqamətlənmiş ticarət zonaları və həmin zonaların ticarət sənaye məhəlləri. Bir başa metodda isə ixrac potensialının əmələ gəlməsində ixracatçıların rüsumdan qismən və yaxud tamamilə azad olunması, ixracatçılar üçün ixracın güzəştli kreditləşdirilməsi (hissələrə bölünməsi) və dövlət əsaslı olması. Vasitəli metodda isə, həmin ixracat prosesindəki, qanunla müəyyən olunmuş qaydalar əsasında tətbiq olunan vergi dərəcələri, qanunla müəyyən olunmuş qaydalar əsasında tətbiq olunan vergi rüsumları və kredit/pul kriteriyalarından ibarətdir. (Abbasov.İ., Əliyev.T., 2017)

III Fəsil VERGİ GƏLİRLƏRİ VƏ İXRACIN ARTIMI ARASINDAKI ƏLAQƏNİN EKONOMETRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

3.1. Məlumat bazası

Dissertasiya işinin əsas təhlil işində istifadə olunacaq olan göstəricilər 2014-cü il Yanvar ayından 2018-ci il Dekabr ayına olan bir intervalı əhatə edir. Bu dövr ərzindəki ölkə daxilində vergi daxilomaları və ixracın ümumi həcmi əsas alınacaqdır. Həmçinin Əlavə olaraq onu da qeyd edim ki, əhatə edən qiymətlər rüblük olaraq hər rübə görə ortalaması ələ alınmışdır. Belə ki, 2014-dən (daxil olmaqla) 2018-ci ilə (daxil olmaqla) qədər 5 illik bir dövr ərzində və hər ildə 4 rüb olmaqla 20 sətirlik bir məlumat toplusu yaranmaqdadır.

Məlumat bazası olaraq bu məlumat hissəsi ümumi olaraq qeyd olunacaqdır və yekun olaraq həmin hissə sözü gedən ekonometrik testlər və modellər vasitəsilə yoxlanılacaq, təhlil olunub daha sonra şərh olunacaqdır.

Vergi daxilolmalarının ixracın üzərində hər hansısa bir təsirinin olub olmadığı? Vergi daxilolmalarındakı dəyişmə (artış və yaxud azalma) ümumi ixracdakı hansısa bir dəyişikliyə bir səbəb olurmu? Bunlar və başqa suallara cavab tapılacaqdır.

Əlavə olaraq onu da qeyd edim ki, vergilərlə və ixracla bağlı olaraq hüquqi aspekt prioriteti isə hər bir fəsil daxilində kiçik məzmun formasında qanunla müəyyən olunmuş formada şərh olunmuşdur. Dissertasiya təhlilində istifadə olunacaq xarici ticarət balansına aşağıdakı cədvəldə qeyd olunmuşdur. Bu sözü gedən cədvəldə, 2014-2018-ci illər arasında bir dövr ərzində göstəricilər rüblük olaraq hər ilə müvafiq olaraq qeyd olunmuşdur. Daha sonra hər bir il ərzində xarici ticarətin ümumi ticarət məbləği cəm formasında qeyd olunmuşdur. Cəm forması qeyd olunan göstəricilər ekonometrik statistik təhlilinin daha obyektiv nəticə verməsi üçün rüblük olaraq da qruplaşdırılmışdır. Xarici ticarətin ümumi həcmi ilə yanaşı, əvvəlki ilə görə müqayisə göstəricisi qeyd olunmuş, bununla yanaşı uzaq xarici dövlətlərə Milli Dövlətlər Birliyinə xarici ticarət həcmi bölmələrlə qeyd edilmişdir.

Cədvəl 3. 2014-2018-ci illər arası Azərbaycan Respublikasının xarici ticarəti (tədiyə balansı metodologiyasına əsasən) *min ABŞ dolları*

<i>İl, rüb</i>	<i>Cəmi</i>	<i>Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətəki dəyişmə (faizlə)</i>	<i>Uzaq xarici dövlətlərə</i>	<i>Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətəki dəyişmə (faizlə)</i>	<i>MDB dövlətlərinə</i>	<i>Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətəki dəyişmə (faizlə)</i>
2014	28259629	89.1	27321965	90.9	937664	56.9
I	7503648	90.7	7279897	92.6	223751	54.7
II	8090156	107.0	7824676	109.2	265480	67.2
III	7338205	92.6	7125400	92.9	212805	83.6
IV	5327620	67.0	5091992	69.2	235628	39.9
2015	15586052	55.2	15012423	54.9	573629	61.2
I	4249512	56.6	4156148	57.1	93364	41.7
II	4427615	54.7	4245173	54.3	182442	68.7
III	3646206	49.7	3530491	49.5	115715	54.4
IV	3262719	61.2	3080611	60.5	182108	77.3
2016	13210511	84.8	12537126	83.5	673385	117.4
I	2551987	60.1	2428049	58.4	123938	132.7
II	3708890	83.8	3507178	82.6	201712	110.6
III	3273975	89.8	3152344	89.3	121631	105.1
IV	3675659	112.7	3449555	112.0	226104	124.2
2017	15152059	114.7	14089782	112.4	1062277	157.8
I	3555749	139.3	3378950	139.2	176799	142.7
II	3555275	95.9	3260533	93.0	294742	146.1
III	3680432	112.4	3516560	111.6	163872	134.7
IV	4360603	118.6	3933739	114.0	426864	188.8
2018	15228724	141.1	14506705	142.8	722019	113.6
I	4579668	128.8	4401270	130.3	178398	100.9
II	5338065	150.1	4975984	152.6	362081	122.8
III	5310991	144.3	5129451	145.9	181540	110.8
IV	5565045	127.6	5153341	131.0	411704	96.4

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, www.cbar.az (01.04.2019)

Yuxarıdakı cədvəldə qeyd olunan göstəricilər, Azərbaycan Respublikası xarici ticarət dövriyyəsi ümumi olaraqdan cari il üçün illik və həmin il üçün rüblük olaraqdan qeyd olunmuşdur.

Həmçinin bəzi uzaq xarici dövlətlərə və Müstəqil Dövlətlər Birliyinə (MDB) üzv olan dövlətlərə ixrac həcmi dissertasiya təhlilində əsas alınmamışdır. Burada vacib olan əsas məsələ, ümumi ixrac payıdır. Həmçinin ümumi ixrac payının əvvəlki ilə nisbətən faiz dərəcəsidir. Ona görə də əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətəki dəyişmə (faizlə) əsas olaraqdan götürülmüşdür. Diqqət edilməsi vacib olan bir digər məsələ isə, ixrac ümumi həcmində hər bir ixrac olunan məhsullara görə vergi tətbiq edilmir. Burada sözü gedən əsas məsələ şəxsi istehlak mallarıdır.

Cədvəl 4. 2014-2018-ci illər arası Azərbaycan Respublikasının Dövlət büdcəsinə vergi və sair daxilolmalar haqqında məlumat. (min AZN)

No	İl,rüb	Daxilolma	Valyuta
1	2014	7113622.4	AZN
2	1	2214076.4	AZN
3	2	1496244.9	AZN
4	3	2111252.3	AZN
5	4	1292048.8	AZN
6	2015	7118196.7	AZN
7	1	1981951.3	AZN
8	2	2494521.3	AZN
9	3	1777411.3	AZN
10	4	864312.8	AZN
11	2016	7015165.4	AZN
12	1	1585103.7	AZN
13	2	1745893.1	AZN
14	3	1732158.3	AZN
15	4	1952010.3	AZN
16	2017	6971679.6	AZN
17	1	1845263.1	AZN
18	2	1574215.3	AZN
19	3	1542153.2	AZN
20	4	2010048.0	AZN
21	2018	7415462.9	AZN
22	1	1869741.3	AZN
23	2	1845263.3	AZN
24	3	1945627.8	AZN
25	4	1754830.5	AZN

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi, <http://www.taxes.gov.az/>
(01.04.2019)

Yuxarıdakı cədvəldə qeyd olunan göstəricilər, orta illik göstəriciləri ilə yanaşı rüblük olaraq da qeyd olunmuşdur. Burada sözü gedən illik vergi daxilolmaları dedikdə, bir il daxilindəki hər üç aydan bir ortalaması alınan rüblük vergi daxilolmalarının cəminə bərabərdir. Ölkə daxilində daxili bazarda əsas valyuta təbii ki, Respublikamızın milli valyutası olan manatdır. İxracın ümumi həcmində olduğu kimi, vergi daxilolmalarında da, göstəricilərin rüblük olaraq da qeyd olunmasında başlıca məqsəd, ekonometrik təhlil aparılan zaman daha obyektiv nəticə əldə etməkdir.

3.2. Ekonometrik metodlar

Statistikada tədqiqat apardığımız zaman qurulacaq hipotezin əvvəlcə nəzəri hissəsi əmələ gətirilməli və yaxud da empirik təhlil aparılmalıdır. Həqiqətdə isə nəzəri hissəsi və eyni ilə də praktika hissəsi bir birini tamamlamaladırlar və tamamlayırlarda. Məhz buna görə də, hipotezlərin yoxlanılması təhlilinə 2 fərqli pəncərədən baxılır. Əsas yanaşma ondan ibarətdir ki, ilk öncə qurulması istənilən hipotez formalaşdırılmalıdır. Sonra isə bəzi ekspertiziyalar aparılaraqdan həmin qurulan hipotezin qəbul edilib və yaxud qəbul edilməməsi yoxlanılmalı və hipotezin eksperimentdən əldə olunan göstəricilərinə müvafiq olaraqdan müəyyən edilir.

Vahid kök testləri:

Ekonometrikada istifadə edilən iki mühüm göstərici növündən biri zaman sırasının stasionarlığının göstəriciləridir. Zaman sırası idarəçiliyi altında yatan versiyalardan biri də, istifadə edilən göstəricilərin sabit (*dəyişməz*) olduğu variantıdır.

Sabit olan bu prosesin ən sadə tərif; Hər hansı bir ardıcılıq təsiri olmayan, dəyişikliyi və ümumi sabit olan (zaman içərisində dəyişməyən), kovariasiya (İki təsadüfi dəyişənin birlikdə nə qədər dəyişdiyinin ölçüsüdür) hesablandığı vaxta deyil, dövr arasındakı fərqə bağlı olan prosesdir. Zəif Stabillik şəraiti kimi tanınan bu şərtlər, bir zaman sırasının davranışı Y_t üçün aşağıdakı kimi göstərilir:

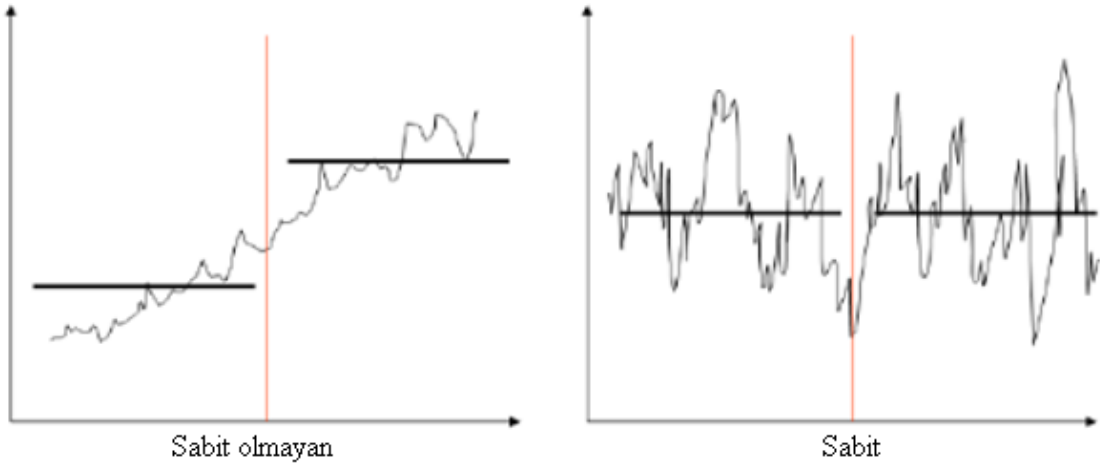
$$E[Y_t] = \mu$$

$$Var[Y_t] = \sigma^2$$

$$Cov[Y_t, Y_{t+n}] = Cov[Y_t, Y_{t+m}]$$

Yuxarıda qeyd olunan şərtlərə əlavə olaraq; Tədqiqat apardığımız “vaxt” seriyasının hər hansı bir n vahidi olmaq şərti ilə monitoring mərkəzinin birgə bölgüsü: $Y(t_1)$, $Y(t_2)$, $Y(t_n)$, hər n və k üçün, $Y(t_1 + k)$, $Y(t_2 + k)$, $Y(t_n + k)$ səddinin birgə bölgü ilə eyni paylanmaya malik bu proses güclü dəyişməz ehtimallı proses kimi tanınır. Əgər bir zaman sırasının davranışı yuxarıda sayılan tələbləri təmin etmirsə, sabit olmayan zaman davranışı adını alır. Aşağıdakı qrafiklərdə ortalamada stasionarlıq qrafikləri nümunə olaraqdan qeyd olunub (Uğurlu.E., 2009).

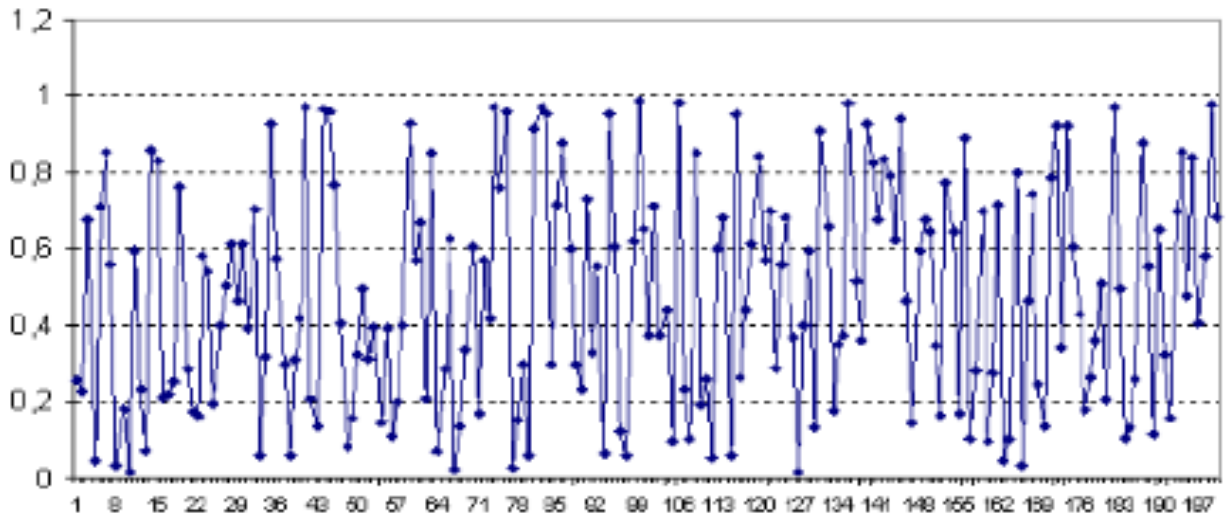
Qrafik 5. Ortalamada stasionarlıq



Mənbə: Müəllifin tərəfindən hazırlanmışdır (Uğurlu.E., 2009).

Dəyişməz bir prosesə ən yaxşı nümunə ağ küy (white noise) xəta termindir. Ortalaması sıfır, dəyişikliyi sabit, ardıcıl asılı olmayan ehtimallı prosesi aşağıdakı kimi göstərmək olar.

Qrafik 6. Ağ küy (white noise)



Mənbə: Müəllifin tərəfindən hazırlanmışdır (Uğurlu.E., 2009).

Vahid kökün varlığını müəyyənləşdirmək üçün çoxlu sayda testlər var:

Praktiki ən çox istifadə edilən vahid kök testləri;

- Dikki-Füler (ADF)
- Gücləndirilmiş Dickey-Fuller (ADF)
- Phillips-Perron (PP)

Gücləndirilmiş Dickey-Fuller (GDF) vahid kök testi:

Stasionarlığı yoxlamaq üçün hazırda vahid kök testlərindən istifadə edilir.

Bu stasionarlığın yoxlanılması üçün bu modeli ələ alaraq izah vermək olar:

$$Y_T = \rho Y_{t-1} + \varepsilon_t$$

Yuxarıdakı qeyd olunan modeldəki xəta payı, ağ səs-küy (white noise) xəta payıdır. Əgər, bu modeldəki, Y_{t-1} -in əmsalı ρ (*rho*) 1-ə bərabədirsə, stasionarlıq vahid kök testi tələblərinə cavab verir deməkdir. Yəni ki, əmsal 1-ə bərabər olduğu zaman, hipotezə "t" test statistikasından istifadə olunacağı mənasına gəlir. (Uğurlu.E., 2009)

Bu stasionarlıq hipotezinin qurulması zamanı aşağıdakı hipotez və test statistikasından istifadə olunacaqdır.

$H_0 : \rho = 1$, stasionarlıqda sabitlik yoxdur. Yəni ki, vahid kök vardır.

$H_a : \rho < 1$, stasionarlıqda sabitlik var (dəyişməzdir). Yəni ki, vahid kök yoxdur.

Test statistikasının qurulması:

$$t = \frac{\rho - 1}{S_\rho}$$

Ümumi olaraqdan, hər hansısa bir "t" statistik qiymətinin hesablanma bilməsi üçün, ilk öncə hesablama aparılacaq hipotezə stasionarlığın sabit (dəyişməz) olması lazımdır. Beləliklə, əmsalın "1" olması yəni ki, H_0 hipotezasının qəbul edilməsi şərti daxilində standard olaraqdan "t" statistik qiymətinin hesablanması funksiyası itir.

Əgər bu şərtlər daxilində "t" statistik qiyməti hesablanılsa, əldə olunan "t" qiyməti t paylanmasına uyğun olmaz və bəzi xətlər meydana gələcəkdir. Xətlərin meydana çıxması vəziyyətində isə, məcburi olaraqdan əlavə cədvəllər hesablamaq zəruriyyəti yaranacaqdır. (Uğurlu.E., 2009)

Aşağıdakı Cədvəl 5-də Azərbaycan Respublikasının xarici ticarəti (tədiyə balans) metodologiyasına əsasən, *min ABŞ dolları*) 2015-ci Yanvar ayı və 2018-ci Dekabr ayı intervalındakı bir müddət üçün göstərilmişdir. Göstəricilər arasında bir öncəki ilin müvafiq dövrünə uyğun gələn göstəricilər əsas alınmışdır.

Cədvəl 5. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarəti (tədiyə balansı metodologiyasına əsasən) *min ABŞ dolları*

İxrac FOB – (Free On Board)	
İl, rüb	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətəki dəyişmə (faizlə)
2015	55.2
I	56.6
II	54.7
III	49.7
IV	61.2
2016	84.8
I	60.1
II	83.8
III	89.8
IV	112.7
2017	114.7
I	139.3
II	95.9
III	112.4
IV	118.6
2018	141.1
I	128.8
II	150.1
III	144.3

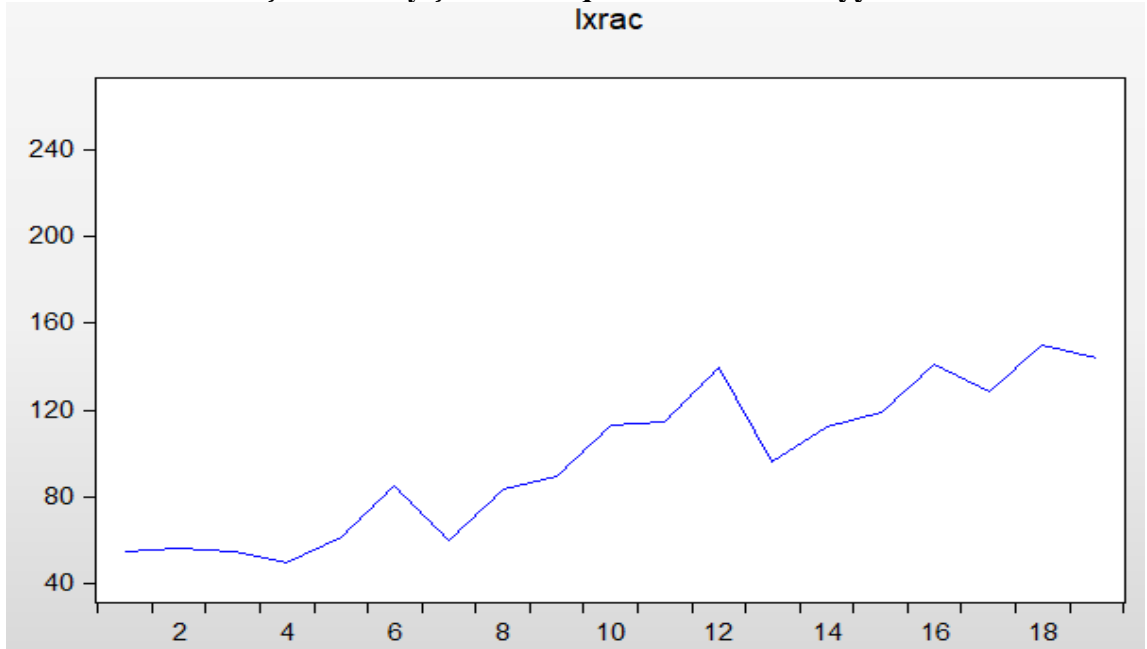
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, www.cbar.az (01.04.2019)

Yuxarıdakı cədvəldə qeyd olunan məlumatların stasionarlığını yoxlamaq üçün başlıca olaraq qrafiki çəkilməlidir. Tələb olunan qrafikin çəkilməsi üçün başlıca olaraq xam məlumatlar proqrama daxil edilməlidir.

Qrafikin çəkilməsində, modellərin qurulmasında və statistik yoxlamaların aparılmasında EViews 9.0 ekonometrik proqramdan istifadə olunmuşdur. Sözü gedən qrafiklərin çəkilməsi, modellərin qurulması və statistik təhlillərin aparılması üçün əldə olunan göstəricilərin stasionar olduğu vəziyyət lazımdır.

Bunun edilməsində başlıca məqsəd, əgər göstəricilər arasındakı bir sabit vəziyyət yoxdursa, deməli dəyişkənlik var və dəyişkənlik olduğu halda həmin haldakı vəziyyətin təhlili mümkün deyil. Bunun üçün də istifadə olunanacaq proqram vasitəsilə, göstəriciləri sabit formaya salırıq. Dissertasiya işinin vacib məqamlarından biri də məhz bu hissədən ibarətdir.

Şəkil 3. Dəyişənlərin loqarifmik trend vəziyyəti
İxrac



Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən EViews 9.0 ekonometrik proqramı ilə tərtib edilmişdir.

Yuxarıdakı qrafikdəndə görüldüyü kimi, yoxlamada istifadə olunan məlumatlar arasında stasionarlıq yoxdur. Belə ki, istifadə olunan məlumat arasında sabitlik yoxdur. Gücləndirilmiş Dickey-Fuller (GDF) vahid kök testi tətbiq olunması üçün stasionarlığın olması başlıca şərtidir. (Uğurlu.E., 2009)

Bu şərtin əmələ gəlməsi isə yenə proqram vasitəsiylə istifadə olunan testin tipi, ikinci növbədə vahid kök testi tətbiq olunacaq məlumatların xam məlumat və yaxud da 1-ci və ya 2-ci dərəcədə logarifması alınmış məlumat olması qeyd edilməlidir, üçüncü növbədə sistemdə istifadə olunacaq məlumatlarda hər hansısa trendin olub-olmaması qeyd edilir, ən son olaraq da məlumatlar arasında gecikmə uzunluğu qeyd olunur və aşağıdakı model əldə olunur.

Cədvəldəki göstəricilərin (ixracın ümumi həcmi) Gücləndirilmiş Dickey-Fuller (GDF) vahid kök testi regressiya modeli aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir (1-ci model). Modelin aşağısında isə bir neçə başqa statistika test nəticələri verilmişdir. Stasionarlığın yoxlanılması üçün isə vacib olan göstəricilər, modelin ilk hissəsində qeyd olunan, Gücləndirilmiş Dickey-Fuller vahid kök test statistik nəticələridir. İlkin hal üçün gecikmə uzunluğu sabit olaraq qəbul edilə bilər.

Cədvəl 6. İxrac göstəricilərinin GDF regressiya modeli

Null Hypothesis: IXRAC
 Exogenous: None
 Lag Length: 1 (Automatic - based on SIC, maxlag=3)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	1.691682	0.9724
Test critical values:		
1% level	-2.708094	
5% level	-1.962813	
10% level	-1.606129	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Warning: Probabilities and critical values calculated for 20 observations and may not be accurate for a sample size of 17

Augmented Dickey-Fuller Test Equation
 Dependent Variable: D(IXRAC)
 Method: Least Squares
 Date: 04/11/19 Time: 18:20
 Sample (adjusted): 3 19
 Included observations: 17 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
IXRAC(-1)	0.073881	0.043673	1.691682	0.1114
D(IXRAC(-1))	-0.586196	0.231239	-2.535018	0.0229
R-squared	0.267420	Mean dependent var		5.158824
Adjusted R-squared	0.218581	S.D. dependent var		19.27735
S.E. of regression	17.04077	Akaike info criterion		8.619226
Sum squared resid	4355.819	Schwarz criterion		8.717251
Log likelihood	-71.26342	Hannan-Quinn criter.		8.628970
Durbin-Watson stat	2.018354			

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən EViews 9.0 ekonometrik proqramı ilə tərtib edilmişdir.

Gücləndirilmiş Dickey-Fuller (GDF) vahid kök testi 1% , 5% və 10% müvafiq dərəcələrinə uyğun olaraq regressiya modeli quruldu. Dəyişək kəmiyyətlərin stasionarlığının yoxlanılması üçün 3 variant mövcuddur. Birinci, modelin yuxarıdakı qiymətlərə baxılır. Əgər statistik ehtimal qiyməti 0,5-dən kiçikdirsə, deməli istifadə olunan məlumatlar stasionardır. İkinci bir variant isə, GDF vahid kök testinin t-statistik qiyməti ehtimal olunan faiz dərəcələrində ki qiymətlərdən kiçikdirsə bu zaman da istifadə olunan məlumatlar stasionardır deməkdir. Üçüncü variant isə, GDF vahid kök testindəki hər üç fazi dərəcəsinə müvafiq olaraq uyğun gələn faiz statisik dərəcələrinin mütləq qiymətləri t-

statistik dəyərindən kiçikdirsə bu zaman da da istifadə olunan məlumatlar stasionardır deməkdir.

GDF test modelinin quraşdırılması üçün isə, istifadə olunacaq hipotez testi aşağıdakı kimi tənliklər sistemi qurulacaqdır.

$$Y_t = \rho Y_{t-1} + \varepsilon_t$$

$$Y_t - Y_{t-1} = \rho Y_{t-1} - Y_{t-1} + \varepsilon_t$$

$$\Delta Y_t = (\rho - 1)Y_{t-1} + \varepsilon_t$$

Buradan da, $\Delta Y_t = \rho^* Y_{t-1} + \varepsilon_t$ tənliklər sisteminin son təhlil nəticəsi tapılır.

“t” statistikasından fərqli olaraq, bu tənliklər sistemində təyin edici ehtimal əmsalı 1-ə yox, 0-a görə müqayisə olunur.

1-ci model kimi (İXRAC) 2015-2018-ci illər intervalındakı rüblük olaraq cədvəldəki göstəricilərin, stasionarlığına görə modeli qeyd olundu. İndi isə, həmin illər arasındakı göstəricilərin xam rəqəmlər göstəriciliyinə görə stasionarlığının əmələ gəlməsi qrafiki və modeli qurulacaqdır. Bunun üçün isə 1-ci modeldəkindən fərqli olaraq tərs sistem aparılacaqdır.

Səbəbi, göstəricilər arasındakı dəyişkənlik səbəbindən, həmin reqressiya modelində istifadə olunacaq qiymətlərin “t” statistika ehtimallarının stasionar olacağı şərt təyin edilməlidir. Bu şərtin təyin olunması üçün proqramdakı, stasionara vəziyyəti müəyyən edən mümkün hallar qeyd olunacaqdır. Təyin olunan mümkün hala görə hipotez qəbul olunacaqdır.

Cədvəldəki göstəricilərin (*ixracın ümumi həcmi*) Gücləndirilmiş Dickey-Fuller (GDF) vahid köklər testi reqressiya modeli əsasında stasionar qiymətlərinin olduğu cədvəl aşağıdakı kimidir (2-ci model). Aşağıdakı modelin əldə olunması üçün, ilk öncədən də qeyd olunduğu kimi, Eviews 9.0 ekonometrik statistik təhlil proqramından “stasionarlıq” komandası olan “*genr*” tətbiq edilərək əldə olunmuşdur. Gücləndirilmiş Dickey-Fuller statistik nəticələrinə diqqət yetirsək, müvafiq olaraq -2.740613, -1.968730, -1.604392 qiymətləri hesablanmışdır. Bu göstəricilərin təhlili isə aşağıdakı cədvəldən sonra qeyd olunmuşdur.

Cədvəl 7. İxrac göstəricilərinin stasionar olduğu GDF regressiya modeli

Null Hypothesis: D(IXRAC,2) has a unit root

Exogenous: None

Lag Length: 2 (Automatic - based on SIC, maxlag=3)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-4.750794	0.0001
Test critical values:		
1% level	-2.740613	
5% level	-1.968430	
10% level	-1.604392	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Warning: Probabilities and critical values calculated for 20 observations and may not be accurate for a sample size of 14

Augmented Dickey-Fuller Test Equation

Dependent Variable: D(IXRAC,3)

Method: Least Squares

Date: 04/11/19 Time: 19:18

Sample (adjusted): 6 19

Included observations: 14 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
D(IXRAC(-1),2)	-3.389615	0.713484	-4.750794	0.0006
D(IXRAC(-1),3)	1.308730	0.547220	2.391597	0.0358
D(IXRAC(-2),3)	0.570839	0.257832	2.213996	0.0489
R-squared	0.924181	Mean dependent var		-3.114286
Adjusted R-squared	0.910396	S.D. dependent var		69.58488
S.E. of regression	20.82947	Akaike info criterion		9.098024
Sum squared resid	4772.535	Schwarz criterion		9.234965
Log likelihood	-60.68617	Hannan-Quinn criter.		9.085348
Durbin-Watson stat	1.987683			

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən EViews 9.0 ekonometrik proqramı ilə tərtib edilmişdir.

Gücləndirilmiş Dickey-Fuller (GDF) vahid kök testi 1% , 5% və 10% müvafiq statistika dərəcələrinə uyğun gələn regressiya modeli quruldu.

Dəyişək kəmiyyətlərin stasionarlığının yoxlanılması üçün əvvəlcədən istifadə olunan hər üç variant 2-ci modeldə də istifadə olunacaqdır.

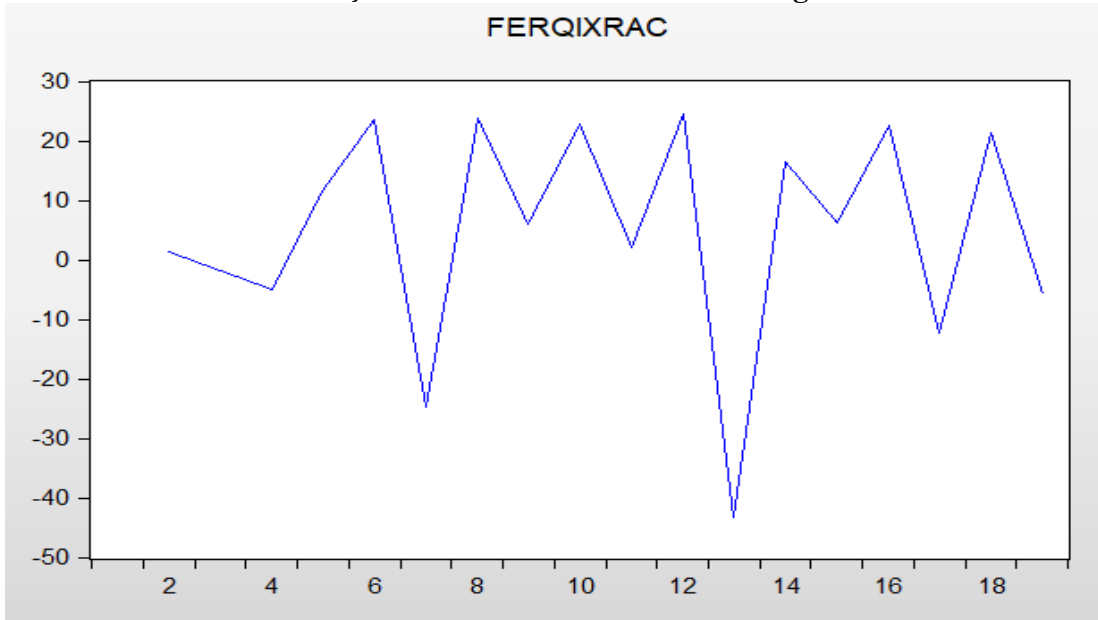
Birinci, modelin yuxarısındakı qiymətlərə baxılır. Statistik ehtimal qiyməti 0,5-dən kiçikdir, deməli istifadə olunan məlumatlar stasionardır.

İkinci, GDF vahid kök testinin t-statistik qiyməti ehtimal olunan faiz dərəcələrindəki qiymətlərdən kiçikdir. Üçüncü variant isə, GDF vahid kök testindəki hər üç faiz dərəcəsinə müvafiq olaraq uyğun gələn faiz statistik

dərəcələrinin mütləq qiymətləri t-statistik dəyərindən kiçikdirsə bu zaman da istifadə olunan məlumatlar stasionarlıq vardır deməkdir.

Aşağıdakı şəkildə göstəricilərin stasionar vəziyyətinə görə qrafiki təsvir olunmuşdur.

Şəkil 4. Göstəricilərin stasionarlığı
FERQIXRAC



Mənbə: Şəkil müəllif tərəfindən EViews 9.0 ekonometrik proqramı ilə tərtib edilmişdir.

Yuxarıdakı şəkildən də görüldüyü kimi, ixrac göstəricilərinin stasionar olduğu halın şəkli əks olunmuşdur. Əgər ki, ordinant oxundan sağa doğru bir şaquli bir xətt çəkilərsə, xəttin sağında və solundan qalan hissənin bərabər olduğu görülməkdir. Bərabər olması o mənaya gəlir ki, yəni ki, göstəricilər arasında sabitlik vardır. Aşağıda göstəricilərin modelin tətbiqindən əvvəlki və sonrakı qiymətləri, yəni ki, faktiki və hesablanmış qiymətləri faizlə göstərilmişdir. Aşağıdakı cədvəldə göstərilən faktiki qiymətlər adlanan göstəricilər, proqrama ilkin olaraq daxil edilən qiymətlərdir. Əvvəlcə həmin göstəricilər arasındakı dəyişkənliyin hansı bir trenddə olduğu müəyyən edildi və əvvəlcə də qeyd edildiyi kimi, dəyişkən vəziyyət olduğu hal dəyişilməlidir.

Cədvəl 8. Göstəricilərin faktiki və hesablanmış qiymətləri (faizlə)

İl, rüb	Faktiki olaraq əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətdəki dəyişmə (faizlə)	Hesablanmış əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətdəki dəyişmə (faizlə)
2015	55.2	NA
I	56.6	1.4
II	54.7	-1.9
III	49.7	-5.0
IV	61.2	11.5
2016	84.8	23.6
I	60.1	-24.7
II	83.8	23.7
III	89.8	6.0
IV	112.7	22.9
2017	114.7	2.0
I	139.3	24.6
II	95.9	-43.4
III	112.4	16.5
IV	118.6	6.2
2018	141.1	22.5
I	128.8	-12.3
II	150.1	21.3
III	144.3	-5.8

Mənbə: Faktiki – Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, www.cbar.az (01.04.2019).
Hesablanmış - müəllif tərəfindən EViews 9.0 ekonometrik programı ilə tərtib edilmişdir.

Əlavə olaraq qeyd edim ki, faktiki və hesablanmış əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətdəki dəyişmənin orta illik göstəriciləri, göstərici məlumatlarının içərisinə daxil edilmişdir. Bu isə hesablanmış modelin adekvat olduğunu göstərir.

Tədqiqatda istifadə olunacaq məlumatlar arasındakı stasionarlıq əlaqəsinin yoxlanılması şərti başlıca amil olduğunu ilk başda vurğulamışdım. Amma istifadə olunacaq məlumatların dəyişilməz və yaxud da sabitliyi yoxlanıldıqdan sonra. Və əgər ki, stasionarlıq kriteriyası yoxdursa həmin statistik hal yaraddılmalıdır. Bütün bunları etməkdə məqsəd, iqtisadi olaraq tədqiqatını aparmaq istədiyim vergilərin ixracın artımında rolunu görmək üçün, Səbəb – Nəticə əlaqəsi testi olan Granger səbəb-nəticə analizi qiymətləndirməsindən istifadə olunur.

Granger səbəb-nəticə əlaqəsi testi. Səbəb nəticə əlaqəsi testi istifadə edərkən bir məlumat bu tətbiqdə daxilində bir çox səbəb-nəticə yarada bilər. Məhz buna görə

də, tədqiqatı aparılacaq olan göstəricilər arasında Granger səbəb-nəticə əlaqəsi testi tətbiq olunur.

Digər bir tərəfdən Granger səbəb-nəticə əlaqəsi testi iki fərqli qiymət növü arasındakı dəyişikliyin zaman keçdikcə arasındakı əlaqənin fərziyyəsi üzərinə qurulur. Məsələn, tutaq ki, qiymətlərdən biri Y olduğunu qəbul edərsək, $Y_t = (Y_{t-1}, X_{t-1})$ ilə edilən fərziyyənin uğurlu olması $Y = f(Y_{t-1})$ ilə edilən fərziyyədən daha uğurlu nəticə verərsə, X_t -dəki qiymətlərin Y_t -nin Granger səbəbidir deməkdir. Ekonometrik fərziyyə nəticəsi olaraqdan Granger səbəb-nəticə əlaqəsi testinin hipotezi və qurulma modeli aşağıdakı formada göstərilən şərt halını alacaqdır:

$$Y_t = \sum_{i=1}^k \beta_i Y_{t-i} + \sum_{i=1}^m \delta_i X_{t-i} + U_{1t}$$

$$Y_t = \sum_{i=1}^k \theta_i Y_{t-i} + U_{2t}$$

Şərtin yoxlanılması üçün mümkün hal hipotezləri aşağıdakılardır:

H_0 : $\sum_{i=1}^m \delta_i = 0$ isə, X Y -nin Granger səbəbi deyil;

H_1 : $\sum_{i=1}^m \delta_i \neq 0$ isə, X Y -nin Granger səbəbidir.

Bu yoxlamada tətbiq olunanacaq olan ekonometrik test, məhdud olan F testi-dir.

F testinin statistik düsturu aşağıdakı kimi hesablanır.

$$F = \frac{(SSR_R - SSR_{UR})/q}{SSR_{UR}/(N - k)}$$

Düsturda qeyd olunan məlumatların açıqlaması;

$q =$ Məhdudiyyət sayı

$N =$ Ehtimal sayı

$k =$ Sərhədsiz tənlidə təxmin edilən parametrlərin sayı

Cədvəl qiymətini aşağıdakı sərbəstlik dərəcəsi ilə “**F**” lövhəsindən əldə edilir.

$$F = F_{(q, N-k)}$$

Yuxarıda qeyd olunan düsturun açıqlamasında, məhdudiyət sayısı deyilən göstərici düsturdakı gecikmələrin sayıdır. Granger səbəb-nəticə əlaqəsi testinin tətbiqi zamanı proqram vasitəsiylə modeli qurulur. Məsələn, 1 gecikmə, 2 gecikmə, 3 gecikmə və s. hər hansısa bir “k” gecikməsi üçün qiymətlər yoxlanılır və nəticədə minimum qiymət hansı gecikmədə olarsa, həmin modelin təhlilində o gecikmədən istifadə olunur. Ümumi olaraqdan neçə gecikmə əldə olunarsa bu “q” yəni ki, məhdudiyət sayını təyin edir. Yuxarıda qeyd olunan modeldən istifadə edilərkədən X-in Y-nin Granger səbəbi olub olmadığı müəyyən edilir. Əks təqdirdə isə, Y-nin X-in səbəbi olub olmadığını müəyyən etmək üçün isə X-in asılı və Y-nin müstəqil olduğu model istifadə edilir.

Bütün bu yuxarıda sadalananlardan faydalanaraqdan ortaya aşağıdakı qeyd olunan 4 vəziyyət yaranır:

1. X Y-nin Granger səbəbidir. Tək istiqamətli səbəb-nəticə
2. Y X-nin Granger səbəbidir. Tək istiqamətli səbəb-nəticə
3. Həm 1, həm də 2-nin gerçəkləşməsi vəziyyəti. Cüt istiqamətli səbəb-əticə, qarşılıqlı səbəb-nəticə.
4. Səbəb-nəticə əlaqəsi yoxdur.

Göstəricilər arasındakı əlaqənin statistik olaraqdan müəyyən etmək üçün aşağıdakı Cədvəl 8, Cədvəl 9 və Cədvəl 10-də qeyd olunan göstəricilərin Eviews 9.0 ekonometrik proqramı vasitəsiylə müəyyən olunacaqdır. Aşağıdakı cədvəldə qeyd olunan göstəricilər arasında idxal olunan məhsullar arasında ən çox həcm siqaretlərin, buğdanın və qara metallurgiyadan hazırlanma payı daha çoxdur. Sözü gedən məhsullara qarşı ölkə daxilində tələbin çox olması, həmçinin ölkə daxilində sözü gedən məhsulların istehsal həcmnin aşağı olması, bu məhsullara qarşı istehlak tələbini artıran səbəblərdən ola bilər. Mikroiqtsad nöqteyi nəzərən düşünülmüş fikirdir, makroiqtisad düşüncəsi ilə baxdığımız zaman, ölkəyə daxil olunan məhsullara tətbiq olunan aksiz, gəlir, ƏDV (Əlavə Dəyər Vergisi) və başqa vergilər dövlət büdcəsin artırır.

Cədvəl 9. 2018-ci il üçün ölkəmizə idxal olunan bəzi vacib məhsullar və həmin məhsulların idxal olunma məbləğ göstəriciləri (min dollar).

№	İdxal olunan malların adı	Məbləği (min dollar)
1	İribuynuzlu heyvan əti, ton	25208,9
2	Quş əti və onun əlavə məhsulları, ton	38769,9
3	Kərə yağı, digər süd yağları və pastalar, ton	69690,0
4	kartof, min ton	38642,1
5	Təzə tərəvəz, ton	9162,6
6	Təzə meyvə min ton	96660,2
7	Çay ton	49807,3
8	Buğda min ton	205967,0
9	Bitki yağları, min ton	109445,5
10	Xam şəkər və şəkər, min ton	86528,4
11	Siqaretlər , milyon ədəd	152587,5
12	Sement və sement klinkerləri, ton	9799,5
13	Mineral gübrələr , min ton	89083,0
14	Polietilen, ton	53324,8
15	Rezin şinlər, min ədəd	63977,3
16	Polad prokatı, min ton	209637,0
17	Qara metallardan çubuqlar, min ton	92009,6
18	Qara metallardan küncüklər, ton	31525,2
19	Qara metallardan borular, mni ton	462904,6
20	Məişət kondisionerləri, min ədəd	34964,0

Mənbə: Dövlət Gömrük Komitəsi, <http://customs.gov.az/> (02.04.2019)

İdxalat siyasəti Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının beynəlxalq səviyyədə tanınması, ümumi olaraqdan istifadənin sürətlənməsi və başqa səbəblər üçün faydalıdır. Müasir dövüdə günü güdən inkişaf edən texnologiyanın tətbiqi və başqa inkişaf etdirici sahələr, ölkələr arasındakı rəqabət qabiliyyətlilik gücünü artırmışdır. Çünki, istehsalatda istehsal olan məhsulun keyfiyyəti nə dərəcədə vacibdirsə, istehsal olunan məhsulun həcmidə bir o qədər önəmlidir. Yeraltı qara qızıl sayılan neftlə zəngin olan Azərbaycan Respublikasının xaricə ixrac etdiyi xam neftin istehsal üçün xarici ölkələrə stılması və daha sonradan bəzi məhsullar formasında yenidən ölkəyə idxalı, ölkə daxilində istehsalın ümumi səviyyəsinin aşağı olduğuna bir işarədir. Məsələn, rezin şinlər, polietilen və digər plastik məhsulların çoxu ölkəyə idxal olunan məhsullardır.

Cədvəl 10. 2018-ci il üçün ölkəmizdən ixrac olunan bəzi vacib məhsullar və həmin məhsulların idxal olunma göstəriciləri (min dollar).

№	İxrac olunan malların adı	Məbləği
1	Təzə tərəvəz, min	202794,4
2	Təzə meyvə, min ton	325571,8
3	kartof, min ton	29627,5
4	Çay ton	9373,9
5	Bitki yağları, min ton	9353,8
6	Marqarin qida üçün digər yararlı qarışıqlar, ton	2819,8
7	Şəkər, ton	24974,7
8	Meyvə və tərəvəz konservləri, ton	7753,6
9	Meyvə və tərəvə şirələri, ton	9672,8
10	Təbii üzüm şərəbləri və üzüm suslosu, min dkl	7721,7
11	Tütün,ton	12730,2
12	Bentonit gili, min ton	8512,8
13	Xam neft , min ton	15719482,4
14	Reaktiv mühərrik üçün kerosin, min ton	174556,3
15	Ağır destilyalar və ya digər qazyollar, min ton	329670,8
16	Maye qaz, ton	15326,5
17	Təbii qaz, mlyn kub metr	1499385,8
18	Neft koksu, min ton	14677,1
19	Polietilen, ton	74365,9
20	Pambıq lifi, ton	79529,8

Mənbə: Dövlət Gömrük Komitəsi, <http://customs.gov.az/> (02.04.2019)

Əlavə olaraqdan məlumat üçün qeyd edim ki, istifadə olunacaq göstəricilərin statistik olaraqdan təhlilinin aparılması üçün, əldə olunan qiymətlərin xam məlumat vəziyyətindən çıxarmaq lazımdır. Belə ki, həm idxal, həm ixrac həm də vergi daxil olmalarının faiz-nisbət dərəcələri tapılmalıdır. Və yaxud da logrifma qiymətləri tapılmalıdır. Əldə olunan məlumatları proqrama gecikmə sayı təyin edildikdən sonra daxil edilib və daha sonra təhlil aparılmalıdır. Respublikamızın milli iqtisadiyyatında, əlavə istehsal sahələri açaraqdan və var olan istehsal sahələrini müasir dövr tələblərinə uyğun hala gətirərəkdan və müasir texnologiyanın tətbiqindən istifadə edərəkdan həmin istehsal sahələrini daha da intensiv və verimli hala gətirmək mümkündür.

Cədvəl 11. 2018-ci üçün dövlət büdcəsinə ümumi olaraqdan vergi daxilolmaları.

Nö	Ay	Məbləğ (min AZN)
1	Yanvar	672458.7
2	Fevral	62458.1
3	Mart	599672.4
4	Aprel	623458.1
5	May	644122.4
6	İyun	687338.1
7	İyul	677418.2
8	Avqust	661994.3
9	Sentyabr	701419.4
10	Oktyabr	699887.9
11	Noyabr	684179.4
12	Dekabr	701055.9

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi, <http://www.taxes.gov.az/>
(02.04.2019)

Granger səbəb-nəticə əlaqəsinin statistik olaraqdan ekonometrik təhlilinin aparılması üçün göstəricilərin logarifma qiymətləri Cədvəl 12-də qeyd olunmuşdur. Məlumat üçün qeyd edim ki, *məbləğ* göstəriciləri min ABŞ dolları ilə ifadə olunmuşdur.

Cədvəl 12. Göstəricilərin logarifmaları.

Məbləği	LOGIDXAL	Məbləği	LOGIXRAC	Məbləğ	LOGVERGİ
25208.9	10.13	202794.4	12.22	672458.7	13.42
38769.9	10.57	325571.8	12.69	62458.1	11.04
69690	11.15	29627.5	10.30	599672.4	13.30
38642.1	10.56	9373.9	9.15	623458.1	13.34
9162.6	9.12	9353.8	9.14	644122.4	13.38
96660.2	11.48	2819.8	7.94	687338.1	13.44
49807.3	10.82	24974.7	10.13	677418.2	13.43
205967	12.24	7753.6	8.96	661994.3	13.40
109445.5	11.60	9672.8	9.18	701419.4	13.46
86528.4	11.37	7721.7	8.95	699887.9	13.46
152587.5	11.94	12730.2	9.45	684179.4	13.44
9799.5	9.19	8512.8	9.05	701055.9	13.46
89083	11.40	15719482.4	16.57	-	-
53324.8	10.88	174556.3	12.07	-	-
63977.3	11.07	329670.8	12.71	-	-
209637	12.25	15326.5	9.64	-	-
92009.6	11.43	1499385.8	14.22	-	-
31525.2	10.36	14677.1	9.59	-	-
462904.6	13.05	74365.9	11.22	-	-
34964	10.46	79529.8	11.28	-	-

Mənbə: Göstəricilərin logarifmaları müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

Granger səbəb-nəticə əlaqəsinin statistik olaraqdan təhlinin aparılması üçün ilk növbədə göstəricilər üçün **VAR** (Vector Auto regressive – vektor avtoregressiya modelindən) Modeli qurulmalıdır.

VAR Modeli haqqında:

Ümumi iqtisadi prioritet kimi baxıldığı zaman, bu model onu fərz edir ki, iqtisadiyyatda yalnız 3 bazar öz fəaliyyətini göstərir. Bunlar əmtəə, xidmətlər və pul bazarıdır. Bununla da belə qərara gəlinir ki, əgər hər 3 bazar tarazlıqda olarsa deməli ümumi iqtisadiyyat tarazlıqdadır. Yuxarıdakı cədvəllərdə qeyd olunan göstəricilərin təsirlərini ifadə etmək üçün VAR modelindən istifadə olunur.

Vektor Avtoregressiya elə bir metoddur ki, bu metod ekonometrikada, sıraların bir birinə təsir edib etmədiyini haqqında məlumat toplamağımız üçün başlıca metoddur. VAR metodu sistem daxilində olan hər hansısa bir endogen göstəricinin digər başqa endogen göstəricilər üzərində ki təsirinin olub olmamasını yoxlayan bir ekonometrik metoddur. VAR-ın riyazi olaraqdan göstərilməsi aşağıdakı kimidir:

$$y_t = A_1 y_{t-1} + \dots + A_p y_{t-p} + Bx(t) + e(t)$$

Vektor avto regressiya modelində baş verən xətalərin öz gecikmə uzunluğu ilə əlaqəli olması, modelə hər hansısa bir tərəddüdlərin yaranması üçün imkan yaratmır. Belə ki, göstəricilər arasındakı stasionarlıq əlaqəsi qurulandan sonra hər bir gecikmə uzunluğu üçün, sıra ilə hər bir mümkün hal yoxlanılaraqdan təhlil olunur və daha sonra doğru olan variant qəbul olunur (Özgen və Güloğlu, 2004).

Göstəricilərin legarifmaları alındıqdan sonra model qurulmuşdur. Modeldə birinci hal üçün idxal həcm göstəriciləri sabit qəbul edilmiş və ondan asıl olan ixracın ümumi həcmi və vergi daxilolmaları asılı dəyişkən kimi qeyd olunmuşdur. İkinci hal üçün isə, ixrac göstəriciləri sabit hal kimi qəbul olunmuşdur və ondan asılı olan asılı dəyişkənlər idxal və vergi daxilolmalarıdır.

Üçüncü hal üçün isə, sabit dəyişən milli iqtisadiyyatdakı vergi daxilolmaları əsas olaraqdan götürülmüşdür. Asılı dəyişkənlər isə göstəricilər əsasında qeyd olunan idxal daxil olmaları və həmçinin ixracın ümumi həcmi göstəriciləridir.

Cədvəl 13. Loqarifma göstəriciləri əsasında qurulan VAR modeli

Vector Autoregression Estimates
Date: 04/13/19 Time: 21:52
Sample (adjusted): 3 12
Included observations: 10 after adjustments
Standard errors in () & t-statistics in []

	LOGIDXAL	LOGIXRAC	LOGVERGI
LOGIDXAL(-1)	-0.021232 (0.66987) [-0.03170]	0.448763 (0.19605) [2.28899]	0.010008 (0.01600) [0.62547]
LOGIDXAL(-2)	0.246861 (1.14684) [0.21525]	-0.072136 (0.33565) [-0.21492]	0.009020 (0.02739) [0.32925]
LOGIXRAC(-1)	-0.471689 (1.98888) [-0.23716]	-0.526728 (0.58209) [-0.90489]	-0.016730 (0.04751) [-0.35214]
LOGIXRAC(-2)	-0.897668 (1.22827) [-0.73084]	-0.277125 (0.35948) [-0.77090]	-0.006338 (0.02934) [-0.21603]
LOGVERGI(-1)	-2.009479 (4.56479) [-0.44021]	-1.735204 (1.33599) [-1.29882]	0.015418 (0.10904) [0.14139]
LOGVERGI(-2)	-1.317337 (2.60354) [-0.50598]	-0.594729 (0.76198) [-0.78050]	0.018296 (0.06219) [0.29419]
C	65.67728 (111.549) [0.58877]	43.50307 (32.6475) [1.33251]	12.98056 (2.66458) [4.87151]
R-squared	0.202660	0.819645	0.824229
Adj. R-squared	-1.392020	0.458936	0.472688
Sum sq. resids	8.092747	0.693203	0.004618
S.E. equation	1.642432	0.480695	0.039233
F-statistic	0.127085	2.272317	2.344617
Log likelihood	-13.13130	-0.844297	24.21289
Akaike AIC	4.026260	1.568859	-3.442578
Schwarz SC	4.238070	1.780669	-3.230769
Mean dependent	10.94641	9.224155	13.41083
S.D. dependent	1.061952	0.653500	0.054028
Determinant resid covariance (dof adj.)		7.02E-05	
Determinant resid covariance		1.90E-06	
Log likelihood		23.30920	
Akaike information criterion		-0.461840	
Schwarz criterion		0.173589	

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən EViews 9.0 ekonometrik proqramı ilə tərtib edilmişdir.

Cədvəl 14. Vergi, İdxal və İxrac göstəriciləri üçün Granger səbəb-nəticə əlaqəsi testinin nəticələri

VAR Granger Causality/Block Exogeneity Wald Tests
Date: 04/13/19 Time: 22:02
Sample: 1 20
Included observations: 10

Dependent variable: LOGIDXAL

Excluded	Chi-sq	df	Prob.
LOGIXRAC	0.606643	2	0.7384
LOGVERGI	0.258141	2	0.8789
All	0.683596	4	0.9533

Dependent variable: LOGIXRAC

Excluded	Chi-sq	df	Prob.
LOGIDXAL	5.280127	2	0.0714
LOGVERGI	2.595452	2	0.2732
All	11.18414	4	0.0246

Dependent variable: LOGVERGI

Excluded	Chi-sq	df	Prob.
LOGIDXAL	0.593300	2	0.7433
LOGIXRAC	0.124006	2	0.9399
All	0.632982	4	0.9593

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən EViews 9.0 ekonometrik proqramı ilə tərtib edilmişdir.

Modelin qurulması zamanı hipotezlərə təkrar nəzər salarsaq, H_0 hipotezi səbəbi deyil yəni ki, hesablanılan statistik ehtimal qiyməti 0,05-dən böyükdür. Əksi olduqda hesablanılan statistik ehtimal qiyməti 0,05-dən kiçikdir, bu zaman H_a (*alternativ*) isə səbəbidir formasında qurulur.

Birinci modeldə (LOGIDXAL) \rightarrow ixracın (LOGIXRAC) və verginin (LOGVERGI) ehtimal dərəcələrinə baxdığımız zaman ixracın ehtimal olunan hipotez qiyməti 0,05-dən böyük olduğu üçün ($0,7384 > 0,05$) hipotezdə H_0 hipotezi qəbul edib, H_a rədd edirik. Yəni ki, LOGIDXAL 2 gecikmə aralığı ilə LOGIXRAC-ın səbəbi deyil. Bu modelin ikinci ehtimal dərəcəsinə (LOGVERGI) baxdığımız zaman yenə də, 0,05-dən böyük olduğu üçün ($0,8789 > 0,05$) hipotezdə H_0 hipotezi qəbul edib, H_a rədd edirik. Yəni ki, LOGVERGI 2 gecikmə aralığı ilə

LOGIXRAC-ın səbəbi deyildir. Bu modeldəki, ümumi statistika ehtimal faiz dərəcəsinə baxdığımız zaman, bu dəfə ikisinin cəmi olduğundan gecimə aralığının⁴ (2+2) olacağı vəziyyətdə 0,05-dən böyükdür ($0,9533 > 0,05$) hipotezdə H_0 hipotezi qəbul edib, H_a rədd edirik.

İkinci modeldə (LOGIXRAC) \rightarrow idxalın (LOGIDXAL) və verginin (LOGVERGI) ehtimal dərəcələrinə baxdığımız zaman idxalın ehtimal olunan hipotez qiyməti 0,05-dən böyük olduğu üçün ($0,0714 > 0,05$) hipotezdə H_0 hipotezi qəbul edib, H_a rədd edirik. Yəni ki, LOGIXRAC 2 gecikmə aralığı ilə LOGIXRAC-ın səbəbi deyil. Bu modelin ikinci ehtimal dərəcəsinə (LOGVERGI) baxdığımız zaman yenə də, 0,05-dən böyük olduğu üçün ($0,2732 > 0,05$) hipotezdə H_0 hipotezi qəbul edib, H_a rədd edirik. Yəni ki, LOGVERGI 2 gecikmə aralığı ilə LOGIXRAC-ın səbəbi deyildir. Bu modeldəki, ümumi statistika ehtimal faiz dərəcəsinə baxdığımız zaman, bu dəfə ikisinin cəmi olduğundan gecimə aralığının 4 (2+2) olacağı vəziyyətdə 0,05-dən kiçikdir ($0,0246 < 0,05$) hipotezdə H_0 hipotezi rədd edib, H_a hipotezi qəbul edirik. Belə ki, ümumi nəzərə alındığı zaman, LOGIDXAL və LOGVERGI ayrı-ayrılıqda LOGIXRAC-ın səbəbi deyillər amma ümumi olaraqdan TOTAL (LOGIDXAL+LOGVERGI) ixracın səbəbi olduğu görülməkdədir.

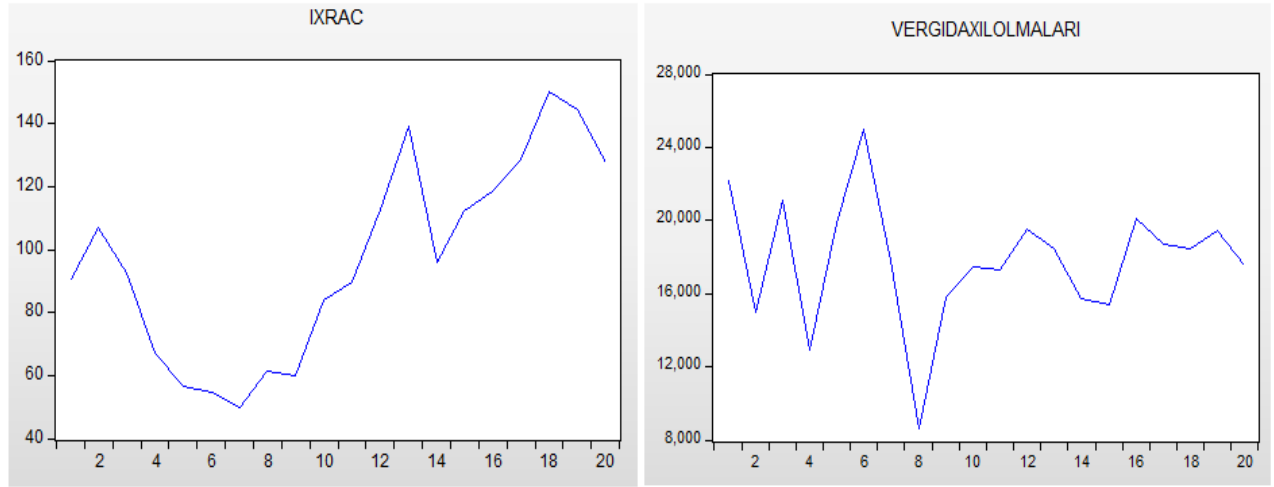
Üçüncü modeldə (LOGVERGI) \rightarrow ixracın (LOGIXRAC) və idxalın (LOGIDXAL) ehtimal dərəcələrinə baxdığımız zaman ixracın ehtimal olunan hipotez qiyməti 0,05-dən böyük olduğu üçün ($0,7433 > 0,05$) hipotezdə H_0 hipotezi qəbul edib, H_a rədd edirik. Yəni ki, LOGIDXAL 2 gecikmə aralığı ilə LOGVERGI-nin səbəbi deyil. Bu modelin ikinci ehtimal dərəcəsinə (LOGIXRAC) baxdığımız zaman yenə də, 0,05-dən böyük olduğu üçün ($0,9399 > 0,05$) hipotezdə H_0 hipotezi qəbul edib, H_a rədd edirik. Yəni ki, LOGIXRAC 2 gecikmə aralığı ilə LOGVERGI-nin səbəbi deyildir. Bu modeldəki, ümumi statistika ehtimal faiz dərəcəsinə baxdığımız zaman, bu dəfə ikisinin cəmi olduğundan gecimə aralığının⁴ (2+2) olacağı vəziyyətdə 0,05-dən böyükdür ($0,9593 > 0,05$) hipotezdə H_0 hipotezi qəbul edib, H_a rədd edirik.

3.3. Ekonometrik qiymətləndirmə

GDF Vahid kök testinin yoxlanılması:

Gücləndirilmiş Dickey-Fuller vahid kök test sistemində ekonometrik yoxlamanın tətbiqi üçün başlıca şərt, əvvəlcədən də qeyd olunduğu kimi göstəricilər arasında nisbətənin sabit olmasıdır. Qiymətlər arasındakı sabitliyin yoxlanılması üçün başlıca olaraqdan qrafikləri çəkilməlidir. Aşağıdakı şəkil 5-də 2014-2018-ci il intervalındakı göstəricilərin stasionarlığının vəziyyəti əks olunmuşdur. Əlavə olaraqdan qeyd edim ki, məlumatların analizi zamanı xam məlumatlardan istifadə daha dəqiq təhlil nəticəsi verməyəkdir. Səbəb, məlumatlar arasındakı dəyişmə zamanı nisbətənin nəzərə alınmamasıdır. Məhz buna görə də, məlumatların proqram vasitəsiylə təhlili zamanı, faiz ilə ifadələri nəzərə alınmalıdır.

Şəkil 5. 2014-2018-ci illər dövrü ərzində ixrac həcmi və vergi daxilolmalarının stasionarlığının təsviri



Mənbə: Şəkil müəllif tərəfindən EViews 9.0 ekonometrik proqramı ilə tərtib edilmişdir.

Yuxarıdakı şəkildən də görüldüyü kimi, 2014-ci ildə nisbətən 2015-ci ildə “Böyük Böhran”-la əlaqədar olaraqdan, dünya miqyasında olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da ÜDM (Ümumi Daxili Məhsul) ümumi səviyyəsi aşağı düşmüşdür. Bunun başlıca səbəbi, manatın ABŞ dolları qarşısında öz iqtisadi satın alma gücünü itirməsi və bunun nəticəsi olaradan da ölkə daxilində ixracın ümumi həcmi aşağı düşmüşdür. Ona görə də, birinci şəkildən (IXRAC) görüldüyü kimi, 2014-2015-ci illər intervalında ixracın ümumi həcmində azalma baş

vermişdir. Daha sonradan bu fərq artışı ilə əvz olunduğu müşahidə edilməkdədir. Artış və azalmanın bir birini əvəz etdiyi vəziyyətdə, stasionarlıq vəziyyəti yaranmış olur. Birinci şəkildə bu müşahidə olunmur, ona görə də göstəricilər arasındakı qiymətlərin dinamik vəziyyəti üçün sabit olan qiymətlərin dinamik vəziyyəti qurulmalıdır. İkinci şəkildəki (VERGIDAXILOLMALARI) bu dinamik hal müşahidə olunmaqdadır. Çünki, vergi və digər daxilolmalarda cari ildə, ondan öncəki ilə nisbətən çox da böyük fərq aşkarlanmamaqdadır.

Cədvəl 15. Vergi daxilolmalarının GDF modelindəki stasionarlığı

Null Hypothesis: VERGIDAXILOLMALARI has a unit root
 Exogenous: Constant
 Lag Length: 1 (Automatic - based on SIC, maxlag=4)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-3.932982	0.0086
Test critical values:		
1% level	-3.857386	
5% level	-3.040391	
10% level	-2.660551	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Warning: Probabilities and critical values calculated for 20 observations and may not be accurate for a sample size of 18

Augmented Dickey-Fuller Test Equation
 Dependent Variable: D(VERGIDAXILOLMALARI)
 Method: Least Squares
 Date: 04/15/19 Time: 22:02
 Sample (adjusted): 3 20
 Included observations: 18 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
VERGIDAXILOLMALARI(-1)	-1.342847	0.341432	-3.932982	0.0013
D(VERGIDAXILOLMALARI(-1))	0.319439	0.230030	1.388682	0.1852
C	23814.38	6085.267	3.913449	0.0014

R-squared	0.566589	Mean dependent var	143.6587
Adjusted R-squared	0.508801	S.D. dependent var	4909.652
S.E. of regression	3440.959	Akaike info criterion	19.27590
Sum squared resid	1.78E+08	Schwarz criterion	19.42429
Log likelihood	-170.4831	Hannan-Quinn criter.	19.29636
F-statistic	9.804595	Durbin-Watson stat	1.885821
Prob(F-statistic)	0.001891		

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən EViews 9.0 ekonometrik proqramı ilə tərtib edilmişdir.

Yuxarıdakı modeldə Gücləndirilmiş Dickey-Fuler vahid kök testinin 1%, 5% və 10% qiymətlərinə görə statistik qiymətləri mövcuddur. GDF vahid kök

testindəki ehtimal 0,05-dən kiçikdirsə, qiymətlər dinamikasının stasionar olduğu vəziyyəti əvvəlcədən də qeyd etmişdim.

Bu modeldə də GDF vahid kök testi *ehtimal qiyməti* 0,05-dən kiçik (Prob * =0.0086) olduğu üçün qiymətlər arasındakı dəyişmənin sabit, yəni stasionar vəziyyətin yarandığı görülməkdədir.

İkinci bir variant, GDF vahid kök testindəki *test statistik qiyməti* (t-Statistic) hər bir faiz dərəcəsinə uyğun gələn test statistik dəcələrinin hər birindən kiçikdirsə, bu zaman da sabit vəziyyət yarandığını göstərir. İkinci varianta uyğun olan mümkün olan hallar aşağıdakı kimidir:

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-3.932982	0.0086
Test critical values:		
1% level	-3.857386	
5% level	-3.040391	
10% level	-2.660551	

- *t-Statistic* -3.932982 < 1 % test xəta qiyməti (-3.857386)
- *t-Statistic* -3.932982 < 5 % test xəta qiyməti (-3.040391)
- *t-Statistic* -3.932982 < 10 % test xəta qiyməti (-2.660551)

Üçünü variant isə, GDF vahid kök testindəki test xəta qiymətlərinin mütləq qiymətlərini cəmi, t-statistic qiymətindən böyük olduğu zaman da qiymətlər arasındakı dinamikanın sabit olduğu vəziyyət yaranmaqdadır.

Aşağıdakı modeldə sözü gedən dövrdəki ixrac həcmələri arasındakı qeyri sabitliyi göstərən GDF vahid kök test modeli göstərilmişdir. Modelin aşağı hissəsində Gücləndirilmiş Dickey-Fuler test statistikasından başqa bir neçə test statistika nəticələri qeyd olunmuşdur. Ama bu dissertasiya işinin təhlili üçün vacib olan hissə məhz birinci hissədir. Bu hissədəki GDF (*modeldə ADF*) göstəriciləri əsas alınaraqdan, müvafiq statistika göstəricilərinə uyğun gələn qiymətlər əsas alınaraqdan modelin təhlili verilib.

Cədvəl 16. İxrac həcm göstəriciləri arasındakı qeyri-sabitliyi göstərən model

Null Hypothesis: IXRAC has a unit root
 Exogenous: Constant
 Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=4)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-1.053009	0.7116
Test critical values:		
1% level	-3.831511	
5% level	-3.029970	
10% level	-2.655194	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.
 Warning: Probabilities and critical values calculated for 20 observations
 and may not be accurate for a sample size of 19

Augmented Dickey-Fuller Test Equation
 Dependent Variable: D(IXRAC)
 Method: Least Squares
 Date: 04/15/19 Time: 23:09
 Sample (adjusted): 2 20
 Included observations: 19 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
IXRAC(-1)	-0.144058	0.136806	-1.053009	0.3071
C	15.70573	13.74503	1.142648	0.2690
R-squared	0.061231	Mean dependent var		1.942105
Adjusted R-squared	0.006010	S.D. dependent var		18.59084
S.E. of regression	18.53489	Akaike info criterion		8.776488
Sum squared resid	5840.217	Schwarz criterion		8.875902
Log likelihood	-81.37663	Hannan-Quinn criter.		8.793313
F-statistic	1.108829	Durbin-Watson stat		1.872161
Prob(F-statistic)	0.307074			

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən EViews 9.0 ekonometrik proqramı ilə tərtib edilmişdir.

Modeldən də görüldüyü kimi, GDF vahid kök testi ehtimal qiyməti 0,05-dən böyük (Prob * =0.7116) olduğu üçün qiymətlər arasındakı dəyişmənin sabit olmadığı, yəni stasionar vəziyyətdən kənardır.

İkinci bir variant, GDF vahid kök testindəki test statistik qiyməti (t-Statistic) hər bir faiz dərəcəsinə uyğun gələn test statistik dəcələrinin hər birindən böyükdür. İkinci varianta uyğun olan mümkün olar hallar aşağıdakı kimidir:

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-1.053009	0.7116
Test critical values:		
1% level	-3.831511	
5% level	-3.029970	
10% level	-2.655194	

- *t-Statistic -1.053009 > 1 % test xəta qiyməti (-3.831511)*
- *t-Statistic -1.053009 > 5 % test xəta qiyməti (-3.029970)*

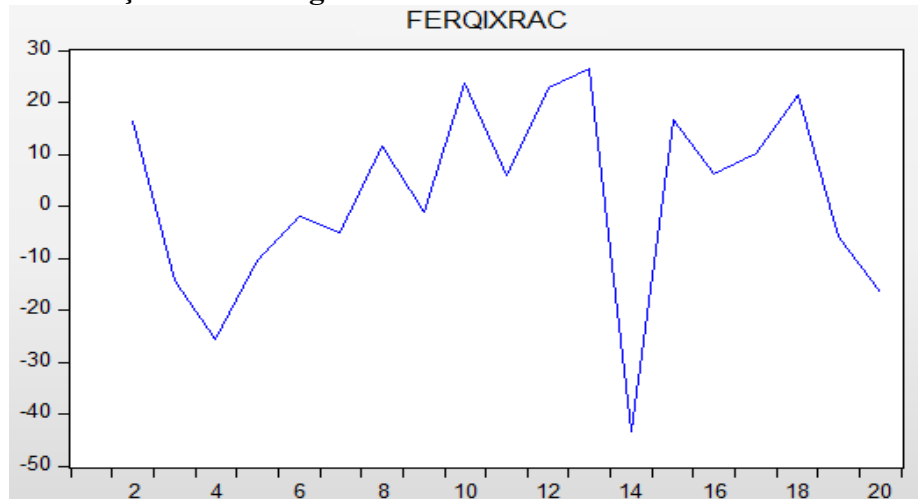
➤ *t-Statistic* $-1.053009 > 10\%$ test xəta qiyməti (-2.655194)

Üçünü variant isə, GDF vahid kök testindəki test xəta qiymətlərinin mütləq qiymətlərini cəmi, *t*-statistik qiymətindən (***t-Statistic* = -1.053009**) böyükdür. Göstəricilər arasındakı dəyişkənlik əlaqəsinə görə sabit vəziyyətə gətirmək üçün, normal halda xam dəyişənlər əsasında qrafiki çəkilib və xam məlumatlar əsasında modeldə sabitlik yaranmırsa. GDF vahid kök testində məlumatların, 1-ci dərəcədən fərqi alınmalıdır. Bu şərt göstərilən tələblərə cavab verməsə, 2-ci dərəcədən fərqlilik alınmalı və trend dəyişdirilməli olacaqdır. Aşağıdakı modeldə göstəricilərin 1-ci dərəcədən fərqliliyi alınmışdır və eyni zamanda göstəricilər arasındakı sabit dəyişənlərin aktiv olduğu bir vəziyyət üçün model qurulmuşdur. Bu modeldə :

- ✓ ehtimal qiyməti 0,05-dən kiçikdir (**Prob* 0.0050 < 0.05**)
- ✓ *t*-statistik qiyməti (***t-Statistic* -4.196180**) testin xəta qiymətlərinin müvafiq faiz dərəcələrinə uyğun gələn hər bir qiymətindən kiçikdir.
- ✓ Testin müvafiq faiz dərəcələrinə uyğun gələn xəta qiymətlərinin mütləq qiymətlərinin cəmi, *t*-statistik qiymətində böyükdür.

Aşağıdakı şəkil 9-da sabit dinamika formasına salınmış göstəricilərin stasionarlığı göstərilmişdir.

Şəkil 6. İxrac göstəricilərinin sabit dinamika forması
FERQIXRAC



Mənbə: Şəkil müəllif tərəfindən EViews 9.0 ekonometrik proqramı ilə tərtib edilmişdir. Gücləndirilmiş Dickey-Fuller (GDF) vahid kök testi vasitəsiylə məlumatlar stasionar vəziyyətə gətirildi. Bu yoxlamanın edilməsində başlıca məqsəd ekonometrik qiymətləndirmə olaraqdan Granger səbəb-nəticə əlaqəsinin təhlili

olacaqdır. Bu təhlilin öz obyektiv nəticəsini verməsi üçün, seçilən döv intervalındakı göstəricilər sabit vəziyyətdə olmalıdırlar. Məhz ona görə də, sabit olmayan dəyişənlər arasında xam məlumatlardan yox da 1-ci dərəcədən fərqliliyi alınmış qiymətlərdən istifadə edildi.

Cədvəl 17. Modelin tətbiqində istifadə olunacaq məlumatlar

İxrac həcmindəki dəyişmə			Vergi daxilolmaları		
<i>Xam qiymətlər</i>	<i>Stasionarlıq</i>	<i>Logarifma</i>	<i>Xam qiymətlər</i>	<i>Stasionarlıq</i>	<i>Logarifma</i>
90.7	NA	4.508	2214076.4	NA	14.610
107.0	16.3	4.673	1496244.9	-717831.5	14.218
92.6	-14.4	4.528	2111252.3	615007.4	14.563
67.0	-25.6	4.205	1292048.8	-819203.5	14.072
56.6	-10.4	4.036	1981951.3	689902.5	14.500
54.7	-1.9	4.002	2494521.3	512570	14.730
49.7	-5	3.906	1777411.3	-717110	14.391
61.2	11.5	4.114	864312.8	-913098.5	13.670
60.1	-1.1	4.096	1585103.7	720790.9	14.276
83.8	23.7	4.428	1745893.1	160789.4	14.373
89.8	6	4.498	1732158.3	-13734.8	14.365
112.7	22.9	4.725	1952010.3	219852	14.484
139.3	26.6	4.937	1845263.1	-106747.2	14.428
95.9	-43.4	4.563	1574215.3	-271047.8	14.269
112.4	16.5	4.722	1542153.2	-32062.1	14.249
118.6	6.2	4.776	2010048	467894.8	14.514
128.8	10.2	4.858	1869741.3	-140306.7	14.441
150.1	21.3	5.011	1845263.3	-24478	14.428
144.3	-5.8	4.972	1945627.8	100364.5	14.481
127.6	-16.7	4.849	1754830.5	-190797.3	14.378

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, www.cbar.az (02.04.2019), Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi, www.taxes.gov.az (02.04.2019), Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az (02.04.2019). Müəllif tərəfindən Eviews 9.0 ekonometrik proqramı əsasında xam məlumatların logarifmalarının $y=\ln(x)$ alınması.

Granger səbəb-nəticə əlaqəsi testinin təhlili:

Sözü gedən ekonometrik testin təhlilində iki müxtəlif qiymətlər arasında uzun müddətli bir əlaqənin yoxlanılması üçün, modeldə istifadə olunan bütün qiymətlərin eyni mərtəbədə sabit bir qrafik vəziyyətində olduğu hesab edilməkdədir.

Gücləndirilmiş Dickey-Fuller (GDF) vahid kök testinin tətbiq olunmasında məqsəd də bu idi. Qiymətlərin daha yaxşı görünməsi üçün logarifmaları alınaraqdan, modelin tətbiqinə başlanılmışdır. Granger səbəb-nəticə əlaqəsi testində istifadə olunacaq qiymətlərin xam, stasionar və logarifma alınmış formada

tərtibatı aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir. Granger səbəb-nəticə əlaqəsi testinin təhlili üçün əvvəlcədən də qeyd olunduğu kimi VAR Modeli qurulmalıdır. Bu reqressiya modeli qurulduğu zaman dəyişənlər arasındakı asılı və sərbəst dəyişən təyin edildikdən sonra, **gecikmə uzunluğu** müəyyən olunmalıdır.

VAR Modeli qurulduqdan sonra gecikmə uzunluğunun neçə olacağını proqram vasitəsilə müəyyən olunmalıdır. Gecikmə uzunluğunun müəyyən olunmasında diqqət edilməsi vacib olan bir neçə məqam var. Bunlardan ən vacibi, modeldə istifadə olunacaq məlumatların illik, aylıq, rüblük və s. olacağından asılıdır.

Bu təhlildə istifadə olunacaq məlumatlar rüblük olaraqdan götürüldüyü üçün, ən uyğun olaraqdan 5 aralıq içərisindən seçilmişdir. Gecikmə uzunluğunun müəyyən olunması modeli aşağıda göstərilmiş və həmçinin hər bir gecikmə uzunluğuna müvafiq gələn qiymət qeyd olunmuşdur.

Cədvəl 18. Gecikmə uzunluqları

VAR Lag Order Selection Criteria						
Endogenous variables: LOGIXRAC LOGVERGI						
Exogenous variables: C						
Date: 04/16/19 Time: 14:55						
Sample: 1 20						
Included observations: 15						
Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-3.985687	NA	0.007618	0.798092	0.892498	0.797086
1	8.452496	19.90109	0.002499	-0.326999	-0.043779	-0.330016
2	13.61052	6.877361	0.002233	-0.481402	-0.009369	-0.486430
3	16.16616	2.726019	0.003003	-0.288821	0.372026	-0.295861
4	20.78571	3.695638	0.003432	-0.371428	0.478233	-0.380478
5	45.43870	13.14826*	0.000339*	-3.125160*	-2.086687*	-3.136222*

* indicates lag order selected by the criterion
 LR: sequential modified LR test statistic (each test at 5% level)
 FPE: Final prediction error
 AIC: Akaike information criterion
 SC: Schwarz information criterion
 HQ: Hannan-Quinn information criterion

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən EViews 9.0 ekonometrik proqramı ilə tərtib edilmişdir.

Modeldən də görüldüyü kimi, ən çoxulduzlar 5-ci sıradadır. Buna görə də ən uyğun gecikmə uzunluğu 5 kriteriyasına uyğun gəlmişdir. Beləliklə, gecimə uzunluğu “5” olacaqdır.

Gecikmə uzunluğunun 5 olacağı təqdirdə, Granger səbəb-nəticə əlaqəsi testinin analizinin edilməsi üçün vergi daxilolmaları və ixracın ümumi həcmi üçün lazım olan VAR Modeli aşağıdakı kimidir.

Cədvəl 19. Vergi daxilolmaları və İxracın ümumi həcmi göstəriciləri üçün vektor avtoregressiya modeli

Vector Autoregression Estimates
Date: 04/16/19 Time: 15:08
Sample (adjusted): 6 20
Included observations: 15 after adjustments
Standard errors in () & t-statistics in []

	LOGIXRAC	LOGVERGI		LOGIXRAC	LOGVERGI
LOGIXRAC(-1)	0.684395 (0.38887) [1.75997]	-0.041290 (0.36751) [-0.11235]	LOGVERGI(-4)	-0.492060 (0.28569) [-1.72237]	-0.543696 (0.27000) [-2.01371]
LOGIXRAC(-2)	0.409496 (0.41647) [0.98325]	-0.223097 (0.39360) [-0.56681]	LOGVERGI(-5)	-0.207132 (0.29963) [-0.69130]	-0.536679 (0.28317) [-1.89525]
LOGIXRAC(-3)	-0.003460 (0.37440) [-0.00924]	0.363863 (0.35384) [1.02833]	C	25.38209 (17.8584) [1.42130]	55.10813 (16.8776) [3.26516]
LOGIXRAC(-4)	-0.560570 (0.41870) [-1.33882]	0.494677 (0.39571) [1.25011]	R-squared	0.933121	0.835222
LOGIXRAC(-5)	0.602272 (0.32774) [1.83766]	0.012946 (0.30974) [0.04180]	Adj. R-squared	0.765923	0.423278
LOGVERGI(-1)	-0.222090 (0.39008) [-0.56935]	-0.376664 (0.36865) [-1.02173]	Sum sq. resids	0.131222	0.117204
LOGVERGI(-2)	-0.636312 (0.30307) [-2.09954]	-0.926002 (0.28643) [-3.23295]	S.E. equation	0.181123	0.171175
LOGVERGI(-3)	-0.246592 (0.40654) [-0.60656]	-0.642185 (0.38421) [-1.67142]	F-statistic	5.580941	2.027513
			Log likelihood	14.25779	15.10511
			Akaike AIC	-0.434372	-0.547348
			Schwarz SC	0.084865	-0.028112
			Mean dependent	4.563800	14.36513
			S.D. dependent	0.374364	0.225402
			Determinant resid covariance (dof adj.)		0.000113
			Determinant resid covariance		8.01E-06
			Log likelihood		45.43870
			Akaike information criterion		-3.125160
			Schwarz criterion		-2.086687

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən EViews 9.0 ekonometrik programı ilə tərtib edilmişdir.

Yuxarıdakı modeldə göstəricilər əsasında VAR Modeli quruldu. Model daxilində 2 ədəd test sistemi qurulmuşdur. Birinci sistemdə ixrac , ikinci sistemdə isə vergi asılı dəyişəndir. Modelin aşağı hissəsində isə, hər bir dəyişənə uyğun olaraq test statistik qiymətləri verilmişdir.

Cədvəl 20. Vergi daxilolmaları və İxracın ümumi həcmi göstəriciləri üçün Granger səbəb-nəticə əlaqəsi testinin nəticələri

VAR Granger Causality/Block Exogeneity Wald Tests
 Date: 04/16/19 Time: 16:47
 Sample: 1 20
 Included observations: 15

Dependent variable: LOGIXRAC			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
LOGVERGI	4.809390	5	0.4396
All	4.809390	5	0.4396

Dependent variable: LOGVERGI			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
LOGIXRAC	10.50805	5	0.0621
All	10.50805	5	0.0621

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən EViews 9.0 ekonometrik proqramı ilə tərtib edilmişdir.

Göstəricilər əsasında Granger səbəb-nəticə əlaqəsi test modeli quruldu. Bir öncəki nümunə olaraq verilən modelin təhlilində olduğu kimi, əvvəlcə hər iki regressiya formasındakı sərbəst və asılı dəyişənlər təyin olunmalıdır. Təyin olunan 5 gecikmə uzunluğuna görə, qurulan modellərdə, birinci modeldə ixrac (LOGIXRAC) asılı dəyişən, ikinci modeldə isə vergi (LOGVERGI) asılı dəyişəndir. Buradakı sözü gedən asılı dəyişənlər, sərbəst dəyişənlərdən əsas fərqi odur ki, hər bir regressiya modelindəki asılı dəyişən digər modelə nisbətən hipotez testinə və sərbəst dəyişən faiz dərəcəsinə (Prob.) görə müqayisə olunur.

Birinci modeldə görüldüyü kimi, verginin ehtimal olunan hipotez qiyməti 0.05-dən böyükdür (LOGVERGI *Prob.* > 0.05 yəni ki, 0.4396 > 0.05). Məhz buna görə də, hipotez testinin şərti amilinə görə, H_0 hipotezi qəbul edilir və bu şərtin tərsi olaraq isə H_a rədd edirik. H_0 hipotezinin qəbul edilib və H_a hipotezinin rədd edilməsi demək, asılı dəyişən olan ixracın (LOGIXRAC) dəyişməsində, verginin (LOGVERGI) rolu yoxdur. Yəni ki, vergi ixracın səbəbi deyildir. İkinci modelə nəzər salarsaq, ixracın ehtimal olunan hipotez qiyməti 0.05-dən böyükdür

(LOGIXRAC *Prob.* > 0.05 yəni ki, 0.0621 > 0.05). Buradan da aydın olur ki, hipotez testinin şərti amilinə görə, H_0 hipotezi qəbul edilir və bu şərtin tərsi olaraq isə H_a rədd edirik. Bu modeldə də, H_0 hipotezinin qəbul edilib və H_a hipotezinin rədd edilməsi demək, asılı dəyişən olan verginin (LOGVERGI) dəyişməsinə, ixracın (LOGIXRAC) rolu tam olaraq yox deyil, çünki, hipotez ehtimal qiymətinə diqqət edərsək, 0.0121 kimi bir fəq var (0.0621-0.05). Bununla da o ortaq bir fikirə gəlmək olar ki, vergidəki dəyişmənin ixracdakı dəyişməyə çox da bir təsiri yoxdur. Aşağıdakı cədvəl 21-də ixracat, idxalat və vergidaxilolmaları arasındakı, dissertasiyada istifadə olunana göstəricilər əsasında qurulan korrelyasiya əlaqəsi qurulmuşdur.

Cədvəl 21. Vergidaxilolmaları, idxal və ixrac göstəriciləri əsasında qurulan korrelyasiya modeli

	<i>Vergidaxilolmaları</i>	<i>İdxalın həcmi</i>	<i>İxracın həcmi</i>
<i>Vergidaxilolmaları</i>	1		
<i>İdxalın həcmi</i>	0.225466781	1	
<i>İxracın həcmi</i>	0.148965578	0.212897604	1

Mənbə: Müəllif tərəfindən göstəricilər əsasında hazırlanmışdır.

Burada bir neçə məqam səbəb olmaqdadır. Məsələn, ölkə daxilindəki gömrük əməliyyatları zamanı, xarici ölkələrə gömrükdən aparılan mallara vergi tətbiq olmaması, “*taxfree*” əməliyyatının tətbiqi ölkə daxilindəki vergi daxilolmalarının ümumi həcmnin azalmasına təsir göstərməkdədir. Bununla da, ixracın ümumi həcmində bir artış olması normaldır. Digər bir tərəfdən, ölkədə aparılan bəzi vergi islahatları da bu istiqamətdə öz təsirini göstərməkdədir. Təhlil zamanı əldə olunan göstəricilər əsasında vergidaxilolmaları ilə ixracatın ümumi həcmi arasında çox da müsbət əlaqənin olmaması bu metod vasitəsiylə təsdiqlənmiş olur. Başqa bir metod vasitəsiylə də fərqli nəticələri əldə etmək olar.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dissertasiya işində müəyyən edilən dövr ərzindəki ixracın ümumi həcmindəki dəyişmələr və vergi daxilolmaları əsas alınaraqdan tədqiqat aparıldı. Nəticənin reallığa daha yaxın olması üçün son beş ildəki rəqəmlərin rüblük olaraqdan stasionar olduğu hal əsas alınaraqdan təhlil olundu. Son beş ildəki ixracın ümumi həcmindəki göstəricilər artan bir qrafikə sahibdir. Vergi daxilolmaları üçün isə bunu demək olmur. Çünki, ümumilik etibarilə sabit bir dəyişmə olduğu görüldü.

Tədqiqatda aparılan təhlillərdən faydalanılaraqdan aşağıdakı qeyd olunan həm nəzəri həm də praktiki əhəmiyyəti olan bir neçə təkliflər verilmişdir:

1. Hər bir yeni il bir öncəki ilə nisbətən dünya miqyasında qloballaşma daha da artmaqdadır. Bunun nəticəsi olaraqdan müasir dövrün tələblərinə uyğun yeni texnologiyanın inkişafı və ölkələrin rəqabət qabiliyyətliyini nəzərə alaraqdan dünya bazarına çıxış və rəqabətə dözümlü olmaq vacib hala çevrilmişdir. Hər hansısa bir dövlət, eyni ilə də Azərbaycan özünün inkişaf prosesində bu məqsədləri qarşıya qoymuşdursa, rəqabətə dözümlü və uzun müddətli bir dinamik inkişaf edən strateji yol xəritəsi çəkməlidir.
2. Azərbaycana idxal olunan məhsullara qarşı tətbiq olunan bəzi vergi dərəcələri, dövlət büdcəsinə daxil olan vergi daxilolmalarının ümumi həcmi artırır. Həmçinin bununla yanaşı ölkə daxilinə idxal olunan məhsullara qarşı öz nəzarətini həyata keçirir. Vergi yoxlamalarının daha obyektiv olaraqdan keçirilməsi və vergi dərəcələrinə nəzarətin daha da təkmilləşdirilməsi dövlət büdcəsinə daxilolmalardakı itkinin qarşısının alınmağına faydası olacaqdır.
3. İstər ölkə miqyasında olsun, istərsə də dünya miqyasında beynəlxalq inkişaf proseslərinin tətbiqi üçün, həm milli qanunvericiliyin həm də ki, beynəlxalq hüquqi aktların yaratdığı imkanların əhatəsində ölkə daxilində mükəmməl formada hüquqi baza tərtibatı olmalıdır.

4. Sözü gedən hüquqi baza tərtibatına ciddi formada nəzarət olmalı və mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməlidir.
5. Ölkə daxilində ixrac olunan məhsullara qarşı bəzi vergi güzəştlərinin tətbiqi (məsələn “taxfree” tətbiqolmaları) ixracın ümumi həcmində artıslara səbəb olur. Bunula yanaşı, ixrac olunan məhsulların ölkə daxilində alınıb-satılması ölkədəki pulun likvitliyini artıracaqdır. Belə ki, iqtisadi artımda bir artış olacaqdır və insanların rifah səviyyəsi yüksələcək.
6. Azərbaycan ixracatındakı əsas pay bilindiği kimi neftin payına düşür. Neft tükənən sərvət olduğu kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatı da neftdən asılı bir iqtisadiyyata sahibdir.
7. Neftin ixracındakı şəraitdən faydalanardan neftən asılı olmayan bir iqtisadiyyatın qurulması üçün öz makroiqtisadi siyasətini təkmilləşdirməlidir.
8. Azərbaycan Respublikasının inkişaf edən iqtisadi inkişafı ilə bağlı olan strateji planları makroiqtisadi formada inkişaf etdirilməlidir. Bu inkişafın təmin olunması üçün lazım olan texnologiya yeniliklərindən istifadə təmin edilməli və insan kapitalı cəlb olunmalıdır.
9. Ölkədən ixrac olunan məhsulların dünya bazarında tələbinin inkişaf prioritetləri təyin olunmalıdır. İxrac olunan məhsulların dünya bazarında öz rəqabətqabiliyyətliyini təmin etməsi və ən əsası da qoruyub saxlanması üçün məhsulların keyfiyyətlik dərəcələrinə xüsusi önəm verilməlidir.
10. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinə daxilolmalarında xüsusi çəki vergi daxilolmaları payına düşür. Buna görə də, ölkə daxilində vergi yığımlarının qanunla müəyyən olunmuş qaydalar əsasında dövlət büdcəsinə cəlb olunması təmin edilməlidir.
11. Vergi yoxlamaları mütəmadi olaraq təmin edilməli və hüquqi bazadakı normaların dünya miqyasında inkişafı təmin edilməlidir.
12. Respublikadan ixracın ümumi həcmindəki artışın təmin edilməsi üçün, yerli istehsalçılara istehsal imkanlarının yaxşılaşdırılması üçün tədbirlərin

təkmilləşdirilməsi, iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və hüquqi mənada hüquqlarının qorunub saxlanması üçün nəzarətin artırılması lazımdır.

13. Ölkədə davam edən sosial iqtisadi inkişafın davamlı olaraq bəz qərar edilməsi üçün, beynəlxalq təcrübədən ən yaxşı səviyyədə istifadə edilməlidir. Ölkədəki ixracatla bağlı olaraq və vergi daxilolmaları ilə əlaqədar olaraq iqtisadi strategiyanın qorunub saxlanması və inkişafı üçün aidiyyətli orqanlar tərəfindən daha dinamik inkişafı təmin edilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. "Əlavə dəyər vergisindən azad olunan əməliyyatların müxtəlif mərhələlərdə rəsmiləşdirilməsi Qaydası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, Bakı şəhəri, 2 iyun 2003-cü il, № 72.
2. "Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" - AR Prezidentinin Fərmanı, 14 may 2010-cu il, Bakı.
3. "İxrac məqsədli neft-qaz fəaliyyətinə xüsusi iqtisadi rejimin tətbiqi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu , Maddə 1.0.2. – 02 fevral 2009; № 766-IIIQ
4. A.F.Bağırılı "Azərbaycan Respublikasının İxrac Potensialının Artırılmasının Əsas İstiqamətləri" , Magistr Dissertasiyası , Bakı-2016, s.6-7.
5. Abbasov.İ., Əliyev.T., "Qeyri-Neft Sənayesinin İqtisadiyyatı" , Dərslik , Bakı-2017 , s.103-107.
6. Allahyarova.T., Strateji Araşdırmalar Mərkəzi , "Strateji Təhlil", 2011-noyabr-N3 (05.02.2019).
7. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, (2016-cı il sentyabrın 26-da keçirilmiş referendumda qəbul edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə). Vətəndaşların əsas vəzifələri.73-cü maddə.
8. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş, "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" – İnkişaf Kosepsiyasının hazırlanması barədə Azərbaycan Respublikası Prezidenti Sərəncamı. (04.04.2019).
9. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi , Maddə 77. alt bəndləri77.1-77.2-77.3-77.4 və Maddə 78. alt bəndləri 78.1-78.2-78.3-78.4
10. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikasının 11 iyul 2000-ci il tarixli 905IQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir Maddə 1. Azərbaycan

- Respublikası Vergi Məcəlləsi qüvvəyə minir , Maddə 2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi 2001-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minir.
11. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi , 127-128-ci maddələr.
 12. Azərbaycan Respublikasının Hüquqi Aktların Dövlət Reyestri (ARHADR), Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 06.12.2016 tarixli 1138 №-li fərmanı, Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi.
 13. Azərbaycan Respublikasının Hüquqi Aktların Dövlət Reyestri , Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 06.12.2016 tarixli 1138 №-li fərmanı, Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, “*Ekonomist*” jurnalının analitika şöbəsi, ARDNF, Maliyyə Nazirliyi.
 14. Cansen E.A , “İqtisadi hüquq və ya hüquqi iqtisad” , Ankara-2006, s.94-96
 15. Hüseynov.E.C , “Vergilər və vergitutma” . Bakı-2006, s.24-25.
 16. Xodov.L.Q., “Vergilər və iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi”, Dərs vəsaiti, s.39.
 17. Kəlbəliyev.E.A., Hüseynov.A., Musayev.A.F. “Azərbaycan Respublikasının vergi xidməti: İslahatlar və nəticələr”, Bakı, 2002-ci il, s.113-115.
 18. Kəlbəliyev.Y.A., “Vergi siyasətinin konseptual əsasları və praktiki aspektləri”, Bakı – 2008, s.14-15.
 19. M.K.Məcidov , “Vergi sistemi” , Bakı-2013 , s.42-44.
 20. Mehrəliyev.İ., Abduləzimov.Ə., “Gömrük fəaliyyətinin iqtisadiyyatı” , “Adiloğlu” Bakı-2008 , s.67-68.
 21. Məmmədov.F.Ə., Musayev.A.F., Sadıqov.M.M., Kəlbəliyev.Y.A., Rzayev.Z.H.. “Vergitumanın nəzəri və metodoloji əsasları”. Dərslik. Bakı – 2001. s.47-49.
 22. Musayev.A.F., Kəlbəliyev.Y.A., Rzayev.Z.H., “Vergilər və Vergitutma” , Dərslik. Bakı 2005 s.72-73.
 23. Süleymanov.E., Zeynalov.A., “Azərbaycan Respublikasında Qeyri-Neft Sektoru Üzrə İdxal-İxracın Mövcud Vəziyyətinin Təhlili və Qiymətləndirilməsi” , Bakı, 2013

24. Şəkərəliyev.A., Şəkərəliyev.Q., “Azərbaycan İqtisadiyyatı: Reallıqlar və Perspektivlər” , Bakı – 2016 , s.43-45.
25. Vergi ödəyicisinin hüquqları, Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi, II Fəsil “Vergi ödəyicisi. Vergi agentı” Maddə 15 , 15.1-15.2-15.3 və alt bəndlərdən ibarətdir. “Vergi xidməti haqqında” ,Azərbaycan Respublikasının qanunları, Bakı-1995 , Vergi xəbərləri bülletini, 2000.
26. Vergi ödəyicisinin vəzifələri, Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi, II Fəsil “Vergi ödəyicisi. Vergi agentı” Maddə 16. 16.1-16.2-16.3-16.4-16.5 və alt bəndlərdən ibarətdir.
27. Vəliyev, E., “AR-da Qeyri-Neft Sektorunun İnkişafının Makroiqtisadi Predmentləri”, AMEA Məqəllər toplusu, II Buraxılış, Bakı, 2005, s.575.

Xarici dildə

1. Akbulut, A., “Verginin Mali Amacı Ve Türkiyə'deki Sonuçları”, Vergi Dünyası, Sayı:231, 2000 , s.121-127.
2. Akdoğan.A., “Kamu maliyyəsi” , Ankara Üniversitesi Basımevi , Ankara-1985 , s.147-149.
3. Aktan C.C., “Kamu Ekonomisi və Kamu Maliyyəsi” . İzmir, 2001
4. Asgarov.A., “Petrol dışı sektorlerde ihracat potansiyelinin geliştirme yöntem ve hedefleri: Azerbaycan örneği”, İstanbul-2017 , (Dünyamaliyyə, 2015: s.10).
5. Bakırtaş.D., “Kurumsal İktisat Perspektifinden Vergi Kültürü ve Ekonomik Gelişme: Teori ve Uygulama” , İktisadi ve İdari bilimler dergisi , cilt sayı 9(1) , s.82-83.
6. Başkan.İ., “Vergi Denetiminin Etkinliği, Yaşanan Sorunlar ve Çözüm Önerileri: Vergi Müfettişleri Perspektifinden Teorik ve Uygulamalı Çalışma”, Doktora tezi, Kahramanmaraş, Haziran 2016, s.1-3.
7. Deçir.M., Sever.E., “Vergi Gelirleri Ekonomik Büyüme İlişkisi”, Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Mayıs 2017, ss.51-66.

8. Demircan.E.S., “Vergilendirme nin Ekonomik Büyüme Ve Kalkınmaya Etkisi” , Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 21, Temmuz-Aralık 2003, ss. 97-116.
9. Eren.V., Ergin.A., “Vergi Gelirleri ile Ekonomik Kalkınma Arasındaki İlişki: Frekans Alanı Nedensellik Analizi”, Doğuş Dergisi, 19 (1) 2018, 1-18 , s.72
10. Fasano, Ugo, və Wang, Qing, “Fiscal Expenditure Policy and Non-Oil Economic Growth: Evidence from GCC Countries”, IMF, WP/01/195, 2001, s.231.
11. Kartal.B., “İhracat Pazar bilgisi ve ihracat performans ilişkisi: İhracat Pazar yönlülüğü ilişkin bir uygulama”, Doktora tezi, Celal Bayar Üniversitesi , Sosyal Bilimler Ünstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Manisa-2006, s.21.
12. Kaya.Z, “Dış Ticaret Hacmi İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Panel Eşbütünleşme Analiziyle Değerlendirilmesi” , (Erdoğan ve Mucuk, 2003: s.118).
13. Kaya.Z, “Dış Ticaret Hacmi İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Panel Eşbütünleşme Analiziyle Değerlendirilmesi”, (Uçan ve Koçak, 2014: 52).
14. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi , “Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi” , Yıl: 2017 Sayı: 13 Aralık-2015, s.434-446.
15. Sönmez.T., “Vergileme olayında kişisel ekonomik denge yönündün mükellefin davranışları” , Ticaret Matbaacılık , İzmir-1971 , s.14.
16. Türkiyü İhracatçılar Meclisi , “Ekenomi ve Dış Ticaret raporu 2015” , (06.02.2019)
17. Uğurlu.E, İstanbul Aydın Üniversitesi, Aralık 2009, s-19-27
18. Yaşa.M., “Vergi yükü” , Sermet matbaası , İstanbul-1962, s.10-11.
19. Yrd.Doç.Dr. Kaya.F., Turgutbaş.N., “Dış Ticaret İşlemleri” , T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2526 , Haziran 2012.
20. Yrd.Doç.Dr. Polad ALİYEV, İğdır Üniversitesi, İ.İ.B.F. İşletme Bölümü, Suveren Yerleşkesi, “Vergilerin gelir dağılımı temelinde verimliliği”, İktisadi Yenilik Dergisi, Cilt 3, 2016, s.28.

İnternet resursları

1. <https://www.cbar.az/page-40/statistical-bulletin> (2019).
2. <http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=statistika> (2019).
3. <http://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/> (2019)
4. www.iqtisadiislahat.org/ (04.02.2019).

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. Dünya ixracındakı mallar üzrə ümumi struktur bölgüsü (<i>faizlə</i>)....	38
Cədvəl 2. İxracat potensialının tənzimlənməsi.....	40
Cədvəl 3. 2014-2018-ci illər arası Azərbaycan Respublikasının xarici ticarəti (tədiyə balansı metodologiyasına əsasən) <i>min ABŞ dolları</i>	43
Cədvəl 4. 2014-2018-ci illər arası Azərbaycan Respublikasının Dövlət büdcəsinə vergi və sair daxilolmalar haqqında məlumat. (<i>min AZN</i>).....	44
Cədvəl 5. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarəti (tədiyə balansı metodologiyasına əsasən) <i>min ABŞ dolları</i>	48
Cədvəl 6. İxrac göstəricilərinin GDF reqressiya modeli.....	50
Cədvəl 7. İxrac göstəricilərinin stasionar olduğu GDF reqressiya modeli.....	50
Cədvəl 8. Göstəricilərin faktiki və hesablanmış qiymətləri (<i>faizlə</i>).....	54
Cədvəl 9. 2018-ci il üçün ölkəmizə idxal olunan bəzi vacib məhsullar və həmin məhsulların idxal olunma məbləğ göstəriciləri (<i>min dollar</i>).....	57
Cədvəl 10. 2018-ci il üçün ölkəmizdən ixrac olunan bəzi vacib məhsullar və həmin məhsulların idxal olunma göstəriciləri (<i>min dollar</i>).....	58
Cədvəl 11. 2018-ci üçün dövlət büdcəsinə ümumi olaraqdan vergi daxilolmaları.. ..	59
Cədvəl 12. Göstəricilərin logarifmaları.....	59
Cədvəl 13. Loqarifma göstəriciləri əsasında qurulan VAR modeli.....	61
Cədvəl 14. Vergi, İdxal və İxrac göstəriciləri üçün Granger səbəb-nəticə əlaqəsi testinin nəticələri.....	62
Cədvəl 15. Vergi daxilolmalarının GDF modelindəki stasionarlığı.....	65
Cədvəl 16. İxrac həcm göstəriciləri arasındakı qeyri-sabitliyi göstərən model.....	67
Cədvəl 17. Modelin tətbiqində istifadə olunacaq məlumatlar.....	69
Cədvəl 18. Gecikmə uzunluqları.....	70
Cədvəl 19. Vergi daxilolmaları və İxracın ümumi həcmi göstəriciləri üçün vektor avtoreqressiya modeli.....	71

Cədvəl 20. Vergi daxilolmaları və İxracın ümumi həcmi göstəriciləri üçün Granger səbəb-nəticə əlaqəsi testinin nəticələri..... 72

Cədvəl 21. Vergidaxilolmaları, idxal və ixrac göstəriciləri əsasında qurulan korrelyasiya modeli..... 73

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1. İnkişaf Etməkdə Olan Ölkələrdə vergi siyasətinin əsas məqsədləri.. 14

Şəkil 2. Ölkə iqtisadiyyatının ümumi sturukturu..... 26

Şəkil 3. Dəyişənlərin loqarifmik trend vəziyyəti..... 49

Şəkil 4. Göstəricilərin stasionarlığı..... 56

Şəkil 5. 2014-2018-ci illər dövrü ərzində ixrac həcmi və vergi daxilolmalarının stasionarlığının təsviri 64

Şəkil 6. İxrac göstəricilərinin sabit dinamika forması..... 68

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1. Neftin qiymətinin ticarət balansına təsiri..... 25

Qrafik 2. Xarici ticarət dövriyyəsi (*milyon AZN*)..... 49

Qrafik 3. Neft qiymətlərinin neft gəlirlərinə və cari hesab balansına təsiri..... 33

Qrafik 4. Azərbaycanda turizm sektorunun investisiyalarının göstəriciləri..... 36

Qrafik 5. Ortalamada stasionarlıq..... 46

Qrafik 6. Ağ küy (white noise)..... 46